

ETÜDLER

İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi

ZÂVİYELER VE ZÂVİYELİ-CAMİLER

Doç. Dr. Semavi Eyice

Türk Ansiklopedisi'nin *Cami* maddesinin mimârî bölümünü hazırladığımız 1955 yılındanberi [1], Türklerde cami'nin gelişmesi problemi üzerinde durmak imkânını bulmuş ve bu hususta bir ta-

Notlarda sık sık karşılaşılan bâzı yayınların adları aşağıdaki kısaltmalara göre yazılmıştır :

AA = *Archaeologischer Anzeiger*.

Åşikpaşazâde = Åşikpaşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, N. Atsız baskısı, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, 77-319.

AÜİFSTY = *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk - İslâm Sanatı Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi*.

Ayvansarayî, *Hadika* = Ayvansarayî Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikat-ül cevâmî*, İstanbul 1282, iki cilt.

Ayverdi, *Fatih Devri* = E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul 1953.

Baykal, *Bursa* = Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950.

Çetintaş, *Anıtlar* = Sedat Çetintaş, *Türk Mimârî anıtları : Osmanlı devri*, İstanbul, 1946-1952, 2 cilt.

Gabriel, *Monuments* = A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1932/3, 2 cilt.

Gabriel, *Brousse* = A. Gabriel, *Une capitale turque : Brousse*, Paris 1958.

Gurlitt, *Baukunst* = C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1909-1912 (2 cilt).

GSAKY = *Güzel Sanatlar Akademisi, Türk-İslâm Sanatı Enstitüsü Yıllığı*.

Gökbilgin, *Paşa İvâsı* = Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa İvâsı*, İstanbul 1952.

IA = *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul baskısı).

Neşri = Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşri tarihi)*, yay. F. Re-

kim yeni görüşlere ulaşmıştık [2]. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde 1957 ders yılında Türk sanatı ile ilgili olarak yaptığımız derslerde de, Osmanlı dinî mimarisinde bir tipoloji denemesi ile meşgul olarak, İlk Osmanlı devrinde, dinî mimaride rastlanan başlıca tipleri ayırıp, bunların menşe, sanat özelliği ve başlıca örneklerini belirtmeğe çalışmıştık. Üzerinde uzun uzadıya durmak lüzûmunu hissettiğimiz tiplerin başında, önceleri «Bursa tipi camiler» denilen, bir süredir de «ters T» veya «⊥ biçiminde» camiler olarak adlandırılan cami tipi gelmektedir. En fazla tanınmış örneklerine Bursa'da rastlanan bu tipdeki camileri tesbite çalıştığımızda, bunların Osmanlı devletinin ilk yüzyıllarında mebzul sayıda inşa edildiklerini, XVI. yüzyıl içerilerine, Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar uzanan bu tip yapıların, bu yüzyılın ortalarından itibaren tamamen unutulduklarını müşahede ettik. Bu durum önemli bir ipucu sayılabilir. İlk Osmanlı kuruluş ve yayılış devrinde hâkim durumda olan bir mimârî tipin, İmparatorluk idaresi tam olarak kurulup yerleştikten sonra kayboluşunun tek izahı, bu tip binaların aynı devirdeki bir takım sosyal müesseseler ile ilgisi olması ihtimali idi. Sanat eserlerini yalnız şekilleri, biçimleri ile kıymetlendirmeye ve böylece onların o sanat içindeki yerlerini tâyine imkân olamayacağını düşünerek önce, bu çeşit camilerin esas görevlerini, bir medeniyet tarihi problemi olarak ele aldık. Bu husustaki araştırmalarımızın ilk sonuçlarını 1957 yılındaki derslerimizde ortaya koyduktan sonra, genel mahiyetteki düşüncelerimizi de 1959 da Ankara'da toplanan *I. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi*nde bir tebliğ halinde tanıtmaya çalıştık [3]. Bu sıralarda basılan

şit Unat ve Mehmed Köymen, Ankara 1949.

OA = *Orientalisches Archiv*.

VD = *Vakıflar Dergisi*.

Wilde, *Brussa* = H. Wilde, *Brussa, Eine Entwickelungsstaette türkischer Architektur in Kleinasien unter der ersten Osmanen*, Berlin 1909.

[1] *Türk Ansiklopedisi*, Cami maddesi (mimari), 257-279, burada s. 268 de bu tipin tek kubbeli camiler ile münasebetine işaret edilmiştir.

[2] Aynı konu daha etraflıca şu yazımızda tekrar işlenmiştir, bk. *Anadolu ve Rumeli'de Türk mescid ve câmileri*, *IA*, Mescid maddesi, (1957) 101-118, bilhassa 105-106; 107. Her iki yazımızda da tanıtılan misallerin bâzılarının tarihleri hususunda bugün daha doğru veya daha sarîh bilgilere varabildiğimize de burada işaret edelim.

[3] *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi (19-24 Ekim 1959)*, Ankara 1959, 20-22; aynı özet *Kongre tebliğler kitabı*nda da yayınlanmıştır.

ve ancak 1959 da elimize geçen bir broşürden öğrendiğimize göre, başka bir araştırmacı da, bir dereceye kadar bizimle aynı kanaatlere ulaşmış bulunuyordu [4]. Yıllardanberi üzerinde çalıştığımız [5] bu konuyu yakında, bütün malzemesi, örneklerin plân ve fotoğrafları ile bir kitap halinde ilim âlemine sunabileceğimizi umuyoruz. *İktisat Fakültesi Dergisi*'nin nazikâne dâveti üzerine hazırladığımız bu yazı, malzemesini tamamlamağa çabaladığımız bu büyük araştırmamızın ana çizgilerini ortaya koymak ve bu konudaki başka fikirlerden de faydalanmak gâyesiyle kaleme alınmış bir ön-çalışmadır. Tabiatıyla her önçalışma gibi, nihâi olmak iddiasında değildir [6].

I

BU TİP BİNALARIN ÖZELLİĞİ

Bu tip binalar esas itibariyle bilhassa erken misallerde aynı aks üzerinde birbirini takip eden herbiri bir kubbe ile örtülü iki ayrı mekândan ve bunlardan cümlekapısı tarafında olanın iki yanına bitişik yine kubbeli (nâdir hallerde tonozlu) küçük höcrelerden meydana gelir. Şimdiye kadar tesbit edilen irili ufaklı altmış kadar örneğin hepsinde bu ana şemanın esas prensiplerini bulmak kabil olmaktadır. Yalnız geç devirlere doğru, büyük kubbeli mekânlardan birincisinden vazgeçilmeğe başlandığı görülür.

[4] S. Çetintaş, *Yeşil Cami ve benzerleri cami değildir*, İstanbul 1958, aslında 1955 de Ankara'da verilen bir konferansın metni olan bu resimli 26 sahifelik broşürdeki fikirlerin tam bir tahlil ve tenkidi, yayınlanacak kitabımızda yer alacaktır.

[5] S. Eyice, *İki Türk âbidesinin mahiyetleri hakkında notlar: İznik'de Nilüfer Hatun İmaretî ve Kayseri'de Köşk medrese*, AÜİFSTY, II (1958) 107 - 110, de İznik'de Nilüfer Hatun İmaretî münasebeti ile bu tip binaların mahiyetleri hakkında ilk defa olarak düşüncemizi belirtmiş olduk.

[6] Bu yazımızı hazırlarken bazı eserleri haber veren veya fotoğraf ve krokilerini temin eden Bayan Dr. Şerare Yetkin ile Metin Sözene, fotoğraflarını çeken talebemiz İhan Hattâtoğlu'na ve büyük bir sabırla bütün örneklerin plânlarını yeknesak bir şekilde çizen talebelerimizden Yıldız Demiriz'e teşekkür ederim. Bazı kitabelerin okunmasında ve bazı tarih meselelerinin hallinde kendisinden faydalandığım Dr. Muammer Özergin'e de ayrıca teşekkürü borç bilirim.

A. Esas ibadet mekânı veya mihrablı mekân :

Bu tip eserlerin ilk yapıldıklarında cami, yâni ibadet mekânı olarak düşünölen ve böylece de kullanılan kısımları, giriş cihetindeki ilk kubbeli mekândan enine atılmış bir kemer ile ayrılan, en ilerideki kubbeli ve mihrablı bölümdür. Bu kısmın kapı cihetindeki ilk mekândan, mânâsı ve bütün detayları ile ayrılmasının istendiği kendisini gösterir. Bu ayrılma başlıca şu hususlarda açıkça belirtilmektedir.

a. Yapı sanatı bakımından elzem olmakla beraber, iki mekân arasındaki enine atılmış kemer, bu iki mekânın bir bütün olarak görölmek istenmediğini tebarüz ettirmektedir.

b. Bilhassa erken devirlere âit örneklerde kubbelerin ölçüleri değişiktir. Bazı hallerde ve ekseriyetle birinci kubbe daha yüksek ve geniş, mihraplı mekân üzerindeki ise daha ufaktır. Fakat bazı örneklerde bu tertip tersine de olmaktadır.

c. Mihraplı mekânın döşeme seviyesi diğerinden bâriz surette daha yüksektir. Bu kısma hiç değölse iki basamak merdiven ile çıkılmakta ve bu sekinin ön yüzünde pabuçluklar bulunmaktadır. Bâzi örneklerde, namaz kılınabilecek sahaya yer kazanabilmek için her iki mekânın da döşeme seviyeleri, geç devirlerde, birleştirilmiş ise de bu tamamen sun'idir.

d. Tezyinat itibariyle de mihraplı mekânın diğerinden tamamen ayrı olarak düşünöldüğü tebarüz ettirilmiştir. Bu kısmın kubbe intikal organları, duvar süslemesi (çini, kalem işi, yazı, malakârî) bu mekânın binanın bütünü içindeki özel mevkiini destekler.

Şu halde, bu tip camilerin mihrap cihetindeki mekânları diğer kısımlara geniş bir kemerle açık olmakla beraber, mânâ ve ruh itibariyle ayrılığı belirtilmiş bir mekândır. Burada hemen daima normal aks üzerinde, pek nâdir hallerde ise sol duvarın ortasında mihrap bulunmaktadır (Nilüfer Hatun, Postinpuş, Yakub Çelebi - Kütahya). Böylece bu mekânın tek kubbeli bir cami olarak düşünöldüğü aşikâr olarak görölmektedir. Bu tip camilerde namaza tahsis olunmuş kısım, binanın bütünü içinde mahdut bir sahaya inhisar eden kible cihetindeki mekân olduğuna göre, diğer kısımların görevi nedir?

B. Kubbe ile örtülü avlu mekânı; kubbeli sofa :

Cümle kapısından girildiğinde içine geçilen ilk kubbeli mekânın mahiyetini açıklamak üzere bir takım özelliklerini tanımağa çalışalım :

a. Bu kısmı örten kubbe ekseri hallerde bu çeşit binaların diğer bütün kubbelerinden yüksek ve geniştir. Bazen bu mekânının örtüsünde kubbe yerine bir tonoz kullanılmıştır.

b. Bu mekânın, cami vazifesini gören mekândan döşemesinin daha aşağıda olduğunu az önce belirtmiştik. Bu kısmın döşemesi taş olup, ayrıca tam ortada bir şadırvan bulunmaktadır.

c. Bu mekânı örten kubbenin tam ortasında, yâni şadırvanın üstünde bir aydınlık feneri bulunmaktadır. Kolay tahribe uğramasından ve yağmur yağdığı anda akıntıya sebep olduğundan, örneklerin çoğunda bu aydınlık feneri zamanla ortadan kaldırılmış olmasına rağmen, aslında mevcut olduğunu destekliyecek misaller yeter derecede vardır.

d. Şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz bu tip camilerin altmış kadar örneğinde daima, yan höcrelerin, eğer içerisi ile bağlantıları var ise, ancak bu ilk kubbeli mekân ile olduğunu da ayrıca müşahede etmek kabildir. Yani yanlardaki höcrelerin durumu ne olursa olsun, doğrudan doğruya ibadet mekânı olan mihraplı kısma değil, fakat girişteki kubbeli mekâna, kubbeli sofaya geçit vermektedir.

Bu noktalar göz önünde tutulduğunda, ilk kubbeli mekânın görevi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır : Burası bir ibadet yeri olarak düşünülmüş değildir. Ancak bir hazırlık mekânı [7], orta-

[7] Yukarıda not 3 deki tebliğimizi Ankara'da okuduğumda, dinleyicilerden Bursa'lı Hüseyin Kocabaş ve Hikmet T. Dağhoğlu ile aramızda kısa bir konuşma cereyan etti. Bay H. Kocabaş'ın ifadesine göre, yıllarca önce Bursa'da görmüş oldukları bir eski vesikada, halk, bu tip bir binanın kubbeli avlu sofası kısmında namaz kılmanın câiz olup olmadığını müftüden sormuşlar, verilen cevapda ise bunun câiz olamayacağı bildirilmiştir. Halbuki bugün her tarafında namaz kılınan bu «cami» için evvelce böyle bir karar verildiğine hayret eden Kocabaş, tebliğimizi dinledikten sonra bu problemin çözüldüğünü bildirdi. Fakat ne yazık ki, bu çok değerli vesikanın yerini sarih olarak gösteremedi. Mamafih, Bursa-Yeşil'de evvelce kubbeli sofanın, zeminin toprakla doldurularak, iki kısmın aynı seviyeye getirildiği bilinir, kşl. Osman Şevki, *Yeşil Cami*, Bursa 1933, 34.

daki şadırvandan da anlaşılacağı gibi üstü kubbe ile kapalı bir avludur. Bu hal, şaşırtıcı ve emsali olmıyan bir şey değildir. Kökü çok eskilere kadar giden avlunun, bir mimârî gelişme ile zamanla ufalması ve bilhassa Anadolu'da iklim şartlarının lüzum göstermesi sonucunda üstünün, ortasında bir aydınlık feneri bulunan büyük bir kubbe ile örtüldüğünü biliyoruz. Türk mimarisinin «avlusu kubbeli medreseleri» bu gelişmenin en bâriz misalleridir. İncelemekte olduğumuz mimarî tipde de durum aynıdır. Burası, bir kubbe ile örtülü avlu olarak tasarlanmıştır. Geç devirlerde bu kapalı avlu esas fonksiyonunu kaybetmiş, şadırvanın ortadan kaldırılması, aydınlık fenerinin yok olması suretiyle ve bazen döşemesi de mihrap mekânı ile aynı seviyeye getirilerek namaza tahsis edilmiştir. Bu gibi geç devirlerin tasarrufları XVI. yüzyıldan günümüze kadar olagelmektedir. Bu tip eserleri tetkik ederken, esas şeklin burada belirttiğimiz gibi olduğunu daima göz önünde tutmak yerinde olur.

C. Yan höcreler :

Yan höcrelerin esas görevlerinin ne olduğu üzerinde şimdiye kadar yeter derecede durulmamıştır. Bunların bazen iddia edildiği gibi medrese höcreleri olmadığı muhakkaktır. Artık değerini kaybetmiş olan bu hipotezi son zamanlarda yeniden canlandırarak bu tip yapılara *medrese-cami* adı verilmek istenmiş ise de, bunun hiçbir esasa dayanmadığı ve Osmanlı mimârisinde belirli bir medrese tipi olduğuna göre bu fikrin temelsiz olduğu aşikârdır. Bu höcrelerin incelenmesinden şu sonuçlar elde edilmektedir :

a. Bu yan kanatların esas ibaret mekânı, yâni cami kısmı ile doğrudan doğruya bağlantıları yoktur. Bu höcrelerden mihraplı mekâna geçilmek istendiğinde muhakkak surette kubbeli avlu sofasından dolaşmak lâzımdır.

b. Yan höcrelerin ekser hallerde, doğrudan doğruya dışarı açılan kapıları vardır. Ayrıca birçok misalde bu höcrelerin ufak giriş hollerine sahip oluşları da dikkati çeker.

c. Bu höcreler kapalı ufak mekânlar olup, içlerinde mihrap bulunmamakta, fakat buna karşılık, devamlı iskânı sağlamak üzere dolapları, nişleri ve hemen daima birer ocakları vardır.

Bunların ibadete mahsus yerler olmadıkları açıkça kendisini göstermektedir. Kapalı hacimler oluşları, dışarı ile bağlantıları

ve ancak kubbeli avlu sofasına irtibatları oluşu bunların, içinde oturulmak, iskân edilmek üzere tasarlandıklarını gösterir. Bazı kaynaklarda bunlara *tabhane* denilmektedir. Tabhane bir nevi misafirhane olduğuna göre, bu hücrelerin fonksiyonu bir dereceye kadar aydınlanmaktadır. Ancak, bu tabhanelerin alelâde kervan-saraylardan daha farklı bir mahiyet ve görevleri olduğu, bunların muayyen bir prensibe hizmet ettiklerine muhakkak nazarı ile bakılabilir.

Bazı örneklerde bugün, yan hücrelerin de içlerinde namaz kılınmakta olduğu görülmektedir. Yan hücrelerin namaza tahsis olunabilmesi için bu çeşit binalarda basit bir değişiklik yapılmış ve hücreleri, öndeki kubbeli mekândan ayıran perde duvarının içi boşaltılmıştır. Höcrenin kubbesini taşımak üzere zâten burada bir kemer mevcut olduğundan bu ameliye için sadece bu kemerin içindeki dolguyu boşaltmak yetmiş ve yan hücreler binada statik ve üslûp bakımından bir zarar vermeden orta kısma açılabilmiştir. Böylece bu perde-duvarın kalkması ilk bakışta yanıltıcı olabilecek bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

D. Soncemaatyeri :

Bu çeşit binaların giriş cephesi boyunca uzanan ve bütün binayı mimâri kompozisyon bakımından tamamlayan soncemaatyerinin, incelemekte olduğumuz tipin fonksiyonu ve gelişmesi üzerinde bir rolü olmadığından üzerinde durmuyoruz. Bu çeşit binalarda soncemaatyeri Osmanlı mimârisinin gelişmesini takip etmiştir. Nitekim en eski misallerde, revak destekleri pâyeler ile meydana getirilmiş, yanlarda nisbeten geniş bir açıklık yapılarak ortası bir sütunla bölünmüş, soncemaatyeri bölümleri eş olmıyan ölçü ve örtü sistemi ile inşa edilmiştir. Sonraları, camilerde de olduğu gibi, soncemaatyeri, yalnız tam ortadaki bölümü hafifçe belirtilmiş olarak eş bölümlere taksim edilerek, mermer sütunlu muntazam revaklar ile dışarıya açılmıştır.

E. Minare :

İncelemekte olduğumuz binaların bugün bir kısmının, orijinal olmadığı açıkça görülebilen minareleri vardır. Bazı eski örneklerde ise orijinal tesiri bırakan minareler mevcuttur. Fakat bunun yanında ilk misallerden bir kısmında hiçbir zaman minare olmadığı

dikkati çekiyor, (Geyve, İznik : Yakup Çelebi, Nilüfer Hatun, Yenisehir : Postinpuş Baba). Bu durum, bu çeşit binaların esasında mahalle camii olmadıklarını belli etmektedir. Minare inşaatının, bu binaların ilk ve esas gayeleri ile sonraki görevlerine paralel bir gelişme seyri takip ettiğini söyleyebiliriz.

Araştırmamızın bu kısmını özetliyecek olursa: Bu çeşit binaları, an'anevi avluyu devam ettiren üstü kubbe ile örtülü «kapalı, kubbeli avlu»yu yâni bir avlu sofasını takip eden, ekseriyetle yine kubbeli, bir cami veya mescit kısımları vardır. Dışarısı ile bağlantısı olan sağlı sollu höcreler ise tecrit olmuş kapalı mekânlardır. Bunların ocakları, pencereleri, dolapları olması, içlerinde ikamet etmek üzere düşünüldüklerine delildir. Esas ibaret mekânı ile kat'iyen irtibatları bulunmaması ve bu hususa çok itina edilmiş olması, bu höcrelerin kesin surette ibadet ile ilgili olmadıklarını gösterir.

Böylece, erken Osmanlı devrinde normal cami ve mescid tiplerinin dışında kalan ve muhakkak ki muayyen bir gaye düşünülerek yapılan bir dinî-bina çeşidinin bahis konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir kaç yıl önce, bu çeşit binalardaki yan höcrelerin «icra-ı kaza» eylemek üzere ilk Osmanlı beyleri tarafından kullanıldığı ileri sürülmüş ise de, bâzı ücra yerlerdeki örnekler göz önünde tutulacak olursa, böyle bir faraziyenin de inandırıcı olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar. Bu binalar, Türk mimârisi içinde, *başlıbaşına bir nev'i teşkil etmektedir*. Cami, mescid, hamam, han, sebil, çeşme, medrese vs. gibi, bu yapılar da kendi başına bir çeşidin temsilcileridir. Her çeşit'in kendi içindeki muhtelif varyantları ve bunların zamanla meydana gelen gelişmesi gibi, bu eserlerin de muhtelif tipleri ve kendi başına gelişmesi olmuştur. Şu halde, kısacası bu tip eserlere Osmanlı camii tipolojisi içinde ayrı bir yer vermek ve bu çerçeve içinde gelişmesini incelemek lâzımdır. Diğer taraftan bu yazımızın netice kısmında da belirteceğimiz gibi bu binaların bütünü ile genel Osmanlı camii tipolojisi içinde sınıflandırmaktan da vaz geçilmelidir. Bu tip binalarda cami yalnız mihraplı mekân olduğuna göre, genel cami tiplerinin gelişmesinde de yalnız bu kısım mütalâa edilmelidir. Bu çeşit binaların üstlerini her nekadar iki büyük kubbe örtmekte ise de, binanın yukarıda açıkladığımız gibi, bunların âit oldukları mekânlar bâriz şekilde birbirlerinden ayrı olduklarından, bu çeşit binalarda mekân bütünlüğünün aranması yersizdir. Böylece bu çeşit eserleri, genel *Cami*

mimarisi içinde mekân problemi bakımından tahlile ve değerlendirmeye girişmemek yerinde olur.

II

BU TIP BİNALARIN MENŞEİ VE BU MENŞEDEN YAYILIŞI

A. Hakkındaki hipotezler :

Bu tip, ötedenberi yabancı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bunlar hakkında bir takım iddialar ortaya atılmıştı. Kuzey-batı Anadolu'da, Bursa ve dolaylarında bu çeşit dinî yapıları gören yabancı seyyahlar, bunların dış duvar örgülerinin Bizans yapı sanatı ile benzer taraflarına aldanarak bunların esasında eski Bizans binaları olabileceğini iddia etmişler veya sadece tahminler ileri sürmüşlerdi [8]. Türk sanatının hemen hemen tanınmadığı bir devirde bu gibi hatalar normaldi. Bu çeşit binaların hemen ekserisinin erken devirlerde yapılmış olmaları, duvar örgülerinde muayyen bir uslubun kendisini göstermesine sebep olmuştu. Erken Osmanlı devrinin duvar örgüsü ve dış görünüşü bakımından o devrin Bizans yapıları ile bir devrin zevkini aksettirmeleri bakımından benzerlikler olduğu muhakkaktır. Fakat bu da, bu çeşit binaları Bizans menşesine bağlamağa yeter bir delil değildir.

İslâm mimârisi hakkında yazılan ilk büyük genel sanat tarihinde *H. Saladin*, bu çeşit camilerin Mısır Memlûk binaları ile benzerliğine işaret ederek, bunların Asyanın avlulu-dört eyvanlı yapıları ile bağlantısını görmüş bulunuyordu. Fakat henüz o devirde eldeki bilgiler, bu hususta kesin hükümlere ulaşılmasını mümkün kılmıyacak kadar azdı [9]. Bursa'nın Türk eserleri hakkında bir tez hazırlıyan mimar *H. Wilde*'nin çalışması ile ilk defa bu önemli

[8] A. D. Mordtmann, *Anatolien* (yay. F. Babinger), Hannover 1925, 69 (İnegöl); C. Huart, *Konia, ville des Derviches tourneurs-Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris 1897, 13 (Hüdavendigâr), R. Hartmann, *Im Neuen Anatolien, Reiseindrücke*, Leipzig 1928, 43 (Yenişehir - Postnpuş),

[9] H. Saladin, *Manuel d'art musulman, I L'architecture*, Paris 1907, 486 vd.

merkez etrafınca tanındığında, onun hatalı kaynaklardan derlediği bilgiler de yerleşmek imkânını bulmuştu. Bunların başında, Hüdâvendigâr İmaretinin bir Bizanslı tarafından yapıldığı ve bu yüzden de Bizans tesirinde olduğu kanaati geliyordu. Böylece bu tip binaları Bizans kilise mimârisi ile akraba gören bir zihniyet belirmiş bulunuyordu [10]. Nitekim E. Diez de, İslâm sanatı tarihi hakkındaki kitabında *Saladin* gibi, bu tipin Mısır Memlûk binaları ile benzer taraflarını kabul etmekle beraber [11], yine kilise menşei hipotezinden vaz geçemiyordu. C. Gurlitt'in de benimsediği bu fikir öylesine yerleşmişti ki [12], uzun yıllar Türkiye'de yaşayan E. Mamboury bile bunu kabul etmiş ve herkesin elinde bulunan seyyah rehberlerinde dahi bunu ortaya atarak büsbütün yayılmasına sebep olmuştur [13]. Mamboury'e göre, Bursa'da Şahadet ve Hüdâvendigâr camileri, bu tipi yaratan Vasil ve Filipos adında bir hıristiyan (belki italyan!) esirin yaratıcı dehasının eserleridir. Son yıllarda G. Martiny'nin, tekrar geriye dönerek, bu tip eserlerin yunanhaçı plânlı bizans kiliselerinden ilham alınmak suretiyle doğduğu yolundaki garip hipotezin dolambaçlı bir ifade ile yeniden ileri sürdüğü görülmektedir [14].

Suriye ev mimarisi hakkındaki araştırmasında O. Reuther ise, Halep'deki kapalı bir avlu sofası etrafında toplanan 3-4 eyvanlı evleri inceliyerek bunların eski eyvanlı binalar ile ilgisini tesbit ederken [15], bu tip camilerin de bir bağlantısı olabileceğini ileri sürmüştü. Ancak, bu yazar, ev mimârisi hâkim fikrinden hareket ettiğinden bu çeşit eserleri hükümdarların özel camileri (*Privat-Moschee*) olarak görmek istemiştir. Bu fikir biraz değiştirilerek,

[10] H. Wilde, *Brussa*, Berlin 1909; 10.

[11] E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, Berlin 1917, 129 vd.; aynı yazarın «Bibliotheca Orientalis» XV (1958) 92 de bir tahlil ve tenkit yazısında ileri sürdüğü fikri ciddiye almağa imkân yoktur.

[12] Hölscher, *Entstehung und Entwicklung der osmanischen Baukunst*, «Zeitschrift für Bauwesen» 89 (1919) 370, Firuz Bey imareti. (Milâs) münasebeti ile bu eseri Bizans ve Yunan kültürü ile ilgili görmek ister; ayrıca bk. G. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, OA 1, (1909/10) 51-52.

[13] E. Mamboury, *Istanbul Touristique*, İstanbul 1951, 115. Ölümlünden az evvel bu yazar turistik bir Bursa rehberi hazırlamakta idi. Bu rehber basılmış olsa idi hiç şüphesiz bu yanlış fikir daha da yayılma imkân bulacaktı.

[14] G. Martiny, *Zur Entwicklungsgeschichte der Osmanischen Moschee*, «Ars Orientalis» IV (1961) 108-112, bilhassa 108.

[15] O. Reuther, *Die Qa'a*, *Festschrift F. Sarre*, «Jahrbuch d. Asiat. Kunst.» Leipzig, 1925, 205-216.

yan odaların ilk Osmanlı beylerinin «icra-ı kaza» ettikleri bir nev'i devlet daireleri oldukları yolundaki, evvelce Sedat Çetintaş tarafından ileri sürülen fikre ulaşmış ise de, bazen taraftar bulan bu görüş itirazlar ile de karşılaşmıştır. Nitekim E. Hakkı Ayverdi, «yan cenahların umumî mânasıyla hizmete mahsus olduğu» şeklinde bir fikir ileri sürmüştür [16]. Fakat ekseriyet, bu tipin medrese şemasından doğduğunu kabul ediyordu.

Bu çeşit binaları sanat bakımından ilk olarak değerlendirenlerden birisi *G. de Jerphanion*'dur. Amasya'daki misâller vesilesiyle yazdığı uzunca bahisde bu binaların misallerini tahlil etmekle beraber, aydınlatıcı bir sonuca ulaşamamıştır [17]. Dört eyvanlı binalar ve Selçuk medreseleri ile bağlantıyı gören Bayan *K. Otto-Dorn* ise, hayli zengin listesine rağmen, yan höcrelerin görevlerini tâyin edemediğinden kesin bir sonuç ortaya koyamamıştır [18]. *K. Otto-Dorn*'un listesini iki ayrı yazısı ile tamamlayan *K. Erdmann* ise, bu tipe «ters T» adını vermenin yanıltıcı olduğuna işaretlerle, yan höcrelerin medrese olduklarını isbat kabil olsa, bu eserleri belki *medrese-cami* adı altında toplamanın daha doğru olacağını yazar. Diğer taraftan Üç şerefeli cami'nin temsil ettiği tip ile bir takım aldatici karıştırmaların olabileceğine işaretlerle, neticede bu tip için «bir eksen üzerinde çifte veya tek ana kubbeli, yanları odalı cami» tarifini teklif eder [19]. Bayan *U. Vogt-Göknil* de bu tipin yan höcrelerini medrese olarak belirterek pek vâzih olmiyan kanaatlere varmıştır [20]. Buna karşılık *E. Kühnel*, Tebriz Mavi Camii'nin temsil ettiği İranın kubbeli camilerinin tesiri altında yapıldığını ileri sürmüştür [21]. *K. Kemâlî Söylemezoğlu*, Çetintaş'ın «ilk kadıkh

[16] S. Çetintaş, *Türk Mimâri Anıtları*, İstanbul 1946, I, 19-20; kşl. E. Hakkı Ayverdi, *Orhan Gazi devrinde mimâri*, AÜİFSTY, I (1956), 131; E. Diez-O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955, 121 vd. (s. 123, yan odalar mollaların oturması için denilir). eyvanlı bina menşei kabul edilir.

[17] G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne*, Beyrouth, 1928, 47-55.

[18] K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin 1941, 64-68, ilk olarak burada bu tip eserler toplu bir şekilde incelenerek o sıralarda bilinen başca misallerin bir listesi meydana getirilmeye çalışılmıştır.

[19] K. Erdmann, *Beobachtungen auf einer Reise in Zentralanatolien im Juli 1953*, AA, (1954) 160 vd.; ay. yz. *Weitere Nachtraege zu den Beobachtungen auf einer Reise*, AA (1957) 361 vd.

[20] Ulya Vogt-Göknil, *Türkische Moscheen*, Zürich 1953, 129, Yeşil cami münasebetiyle.

[21] E. Kühnel, *Die Moschee*, Berlin 1949, 49.

dairesi» hipotezini kabul eder gözükmekle beraber, bazı tereddütlü cümlelerine rağmen bu binaların tam mânası ile bir cami olmadıklarını görmüştür : «Hattâ daha ileri de giderek, bu binaların camilik fonksiyonunun ancak ikinci, üçüncü plânda olduğunu ve bu tiplerin sivil mimariye daha yakın bulduklarını düşünebiliyoruz» demektedir [22]. B. Ünsal, eski medreseler ile benzerliğini belirtmekle beraber bu tip camilerin, cami ve medrese görevlerini birleştiren binalar olduklarını ileri sürmüştür [23]. Ve nihayet S. Çetintaş yukarıda bahsi geçen broşüründe bu tip binaların zâviye olabileceği tezi üzerinde durmuş, biz de aynı sıralarda, İznik'te Nilüfer Hatun imareti münasebetiyle, burasının zâviye olabileceğini belirtmiştik. Osmanlı mimarisinde mekân problemi üzerinde duran Doğan Kuban ise, bu tip ile kiliseler arasındaki rabitayı red etmekle beraber, ancak toplu bir mekân olarak bu tipi incelemiştir [24]. Prof. K. Erdmann'ın yanında Edebiyat Fakültesinde bu konu ile ilgili olarak 1953 de yapılan bir lisans tezi ise, ancak 27 örneği tophyan ve orijinal malzemeye dayanmayan basit bir katalog çalışmasından ibaret olup, menşe ve mahiyet hakkındaki çok kısa bölümler fazla bir şey ifade etmemektedir [25].

B. Esas menşe: Avlulu - dört eyvanlı bina :

İncelemekte olduğumuz yapı şeklinin menşei olarak kâh medrese, kâh «kubbeli medrese», kâh ev, kâh «kapalı yunanhaçı plânlı bizans kiliseleri» nin gösterildiğini kısaca belirtmiş bulunuyoruz. Derhal şuna işaret edebiliriz ki, kapalı yunanhaçı plânlı bizans kiliselerile bu çeşit yapılar arasında zahiri bir benzerlikten başka hiçbir ilgi kurulamaz. Bu çeşit yapılar ileride kısaca inceliyeceğimiz, Seyyid Gazi tekkesi, veya Bursa'da Hüdavendigâr İmaretini veya daha geç devre ait örneklerden Kütahya'da Yakup Çelebi İmaretinin açıkça gösterdiği gibi, dört eyvanlı, ortası avlulu bina tipinden doğmuştur. Saydığımız prototipler bağlı oldukları şeklin ya-

[22] H. Kemalî Söylemezoğlu, *İslâm dini - ilk camiler*, İstanbul 1955, 103.

[23] Behçet Ünsal, *Turkish-Islamic architecture*, London 1959, 22.

[24] Doğan Kuban, *Osmanlı dini mimarisinde iç mekân teşekkülü*, İstanbul 1958, 12, 17; Mehmed Ağaoğlu, *Die Gestalt der alten Mohammedije, «Belvedere» IX-X (1926) 83-94, bilhassa 88-89 da.*

[25] Nazan Altay, *± Plânlı camiler* (lisans tezi: 1953) ksl. *Edebiyat Fakültesi Sanat tarihi kürsü ve Enstitüsünün öğretim ve araştırma çalışmaları, 1943-1962*, İstanbul 1962, 31.

ratılışında esas menşeden doğrudan doğruya ilham alındığını da belli etmektedir. İncelemekte olduğumuz yapı tipinin başlıca unsurlarını, Türklerin çeşitli çevrelerde meydana getirdikleri âbidevî sosyal binalarda bulmak kabildir.

Prototipleri şüphesiz islâm öncesi Asya yapı sanatına kadar inen dört eyvanlı, (bâzı hallerde eyvan sayısı üç hattâ iki olabilir), ortası avlulu binalar, Türkler ile Anadolu'ya gelmiş ve burada hızlı bir gelişme sonucunda yeni şekillerin doğmasına yol açmıştır. Asya'daki dört eyvanlı, avlulu bina tipinin orada cami, medrese, saray, kervansaray gibi çeşitli binalarda kullanıldığı bilinmekte, aynı tipin rib'atlarda da tatbik olunduğu görülmektedir [26]. Anadolu'da dört eyvanlı-avlulu bina şekli Beylikler ve Selçuklular idaresinde yapılan medreselerin hemen hepsinde kullanılmış [27] fakat bir taraftan da bu tipin içinden yukarıda da bahsi geçen «kubbeli medrese» denilen tip doğmuştur ki bunda, orta avlunun ufaltılarak ortası aydınlık fenerli bir büyük kubbe ile örtüldüğü görülür [28]. Niksar ve Tokat'da Yağlıbasan, Konya'da Karatay ve İnce minareli, Kırşehir'de Cacabey medreseleri bu tipin temsilcileridir. Anadolu, binanın mahiyeti ne olursa olsun, avlunun gitgide küçültülerek binanın diğer bölümleri ölçüsüne kadar inmesine ve üzerinin bir kubbe ile kapatılmasına daima meyil göstermiştir. Nitekim menşesini payeli camilerden alan Ulucamilerde de bu husus açıkça görülür (Kayseri, Bursa). Ancak bu mekânın an'anevî avlunun bir hâtırası olduğunu belirtmek üzere, ortasına bir şadırvan yerleştirmek ve kubbesinin tepesine de bir aydınlık feneri oturtmak ihmal edilmemiştir. Kubbeli medreselerde de durum aynı olmuştur. Bir kubbe ile örtülen avlu kısmı şadırvan ve aydınlık feneri gibi an'anevi avlu hâtıralarını yaşatan unsurları muhafaza etmiştir.

Asyanın dört eyvanlı-avlulu bina tipi bir taraftan Anadolu'da böyle gelişirken, bir taraftan da Mısır'a iniyor, orada da aynı prensiplere göre inşa edilen Memlûk binalarında yeni bir şekle bürü-

[26] F. Köprülü, *Ribat*, VD, II (1942) 267-278; Curcean ile Meşhed arasındaki Sencas mevkiindeki oldukça geç bir devre âit bir ribat hakkında bk. E. Diez, *Churasanische Baudenkmäler I*, Berlin 1918, 85-86; K. Müller, *Die Karawanseraï im Vorderen Orient* (Dissertation), Berlin 1920, 29.

[27] S. Eylce, *Mescid* maddesi, *medrese* bölümü, *YA*, 112-118.

[28] *ay. yazı*, 115-116; gerek avlulu gerek kubbeli medreselerin listeleri için bk. O. Aslanapa, *Türk ve İslâm sanatı*, İstanbul tz. 143-145.

nüyordu [29]. Hiç şüphesiz aynı şema çok daha mütevazî ölçüde olarak ev mimârisinde de tatbik ediliyordu. Osmanlı devrinin ko-numuz olan yanları kanatlı binaları, kökü Asya'da olan ve çeşitli islâm çevrelerinde biribirinden az çok farklı olarak gelişmeler gös-teren örneklerden sonra yine ilk örnekden doğmuş ve kendisine ve-rilen göreve göre başlıbaşına bir grup, bir yapı çeşidi teşkil etmiş-tir. Biz bu araştırmamızda, sâdece Osmanlılar'daki bu çeşit bina-lar üzerinde duracağımızdan, diğer örnekleri bir tarafa bırakmak zorunda kalıyoruz [30].

Asyanın dört eyvanlı-avlulu bina tipi, Türk mimârisinde XIV-XV. yüzyıllarda, incelemekte olduğumuz yanları kanatlı binalar halinde tatbik edilip gelişirken, aynı menşeh daha başka bina çe-şitlerinin de doğmasına sebep olmuş bulunuyordu. Kanaatimize göre, yine dört eyvanlı-avlulu binadan doğan, kubbeli medrese ve ev-köşk mimarileri, osmanlı devri hamamları, yanları kanatlı bi-nalara paralel olarak hep aynı menşeden ortaya çıkmış yapı çeşit-leridir. Kısacası bu nev'ilerin birinden diğerine, meselâ kubbeli medreseden yanları kanatlı binalara bir tesir vuku bulmuş olma-yıp, bütün bunların hepsi, tek bir menşeden, Orta Asya'nın avlulu-dört eyvanlı yapı şeklinde doğmuş değişik görevli çeşitlerdir. Bu prototipi bir taraftan ufak değişiklikler, bâzı yenilikler katarak fa-kat ana prensiplerine sâdik kalarak Anadolu'da da kullanan Sel-çuklu devri ve ilk beylikler zamanı mimarları, bir taraftan da bu

[29] L. Hautecoeur - G. Wiet, *Les mosquées du Caire*, Paris 1932; E. T. Richmond, *Moslem Architecture 723 to 1516, some causes and consequences*, London 1926. Eski Arap ev mimârisi hakkında bk. A. Gabriel, *Les fouilles d'Al-Foustat et les origines de la maison Arabe en Egypte*, Paris 1921; dört eyvanlı islâmî yapıların menşehi hakkında ayrıca bk. A. Godard, *L'origine de la madrasa, de la mosquée et du caravansérail à quatre iwans*, «Ars Islamica» XV-XVI (1951) 1-10.

[30] Güney Anadolu'da incelemekte olduğumuz binaları bir bakıma an-dıran, fakat çok değişik bir karakter arzeden bir takım eserler daha vardır ki, biz bunları belki aynı prototipten ilham almakla beraber tamamen de-ğişik bir tipe ulaşan farklı bir üslûbun örnekleri olarak kabul etmekteyiz. Bu tipin temsilcisi olarak İskenderun dolaylarında Belen camii ile Payas'da So-kollu camii gösterilebilir. Bu ikinci eser hakkında kısa bir not ile basit bir kroki için bk. K. Otto-Dorn, *Islamische Denkmäler Kilikiens*, «Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung» 2 (1952) 113 vd. Bitlis'de mahallî beyler tarafından yaptırılan Şerefiye imareti de incelediğimiz tip ile yakınlık göstermekle be-raber, hakkında henüz yeter derecede bilgiye sahip bulunmuyoruz.

tipden kubbeli medreseyi yaratmışlar, ve bu önörnek, Osmanlılar devrinde de çeşitli binalar için ilham verici olmağa devam etmiştir.

C. Osmanlılarda dört eyvanlı binanın değiştirilerek kullanıldığı yerler :

a. Yanları kanatlı yapılar :

Bursa'da Hüdâvendigâr İmaretinin açıkça gösterdiği gibi, Osmanlılarda dört eyvanlı-avlulu bina tipi, bu araştırmamıza konu olan yanları kanatlı yapı şekline inkilâp ederken kubbeli medrese-deki muamele tatbik edilmiştir. Üstü kubbe ile örtülen mekân, an'anevî avlunun devamcısı olduğunu göstermek üzere bir şadırvan ve bir aydınlık feneri ile bezenmiştir. Önce eyvan şeklinde beşik tonozla örtülü olan mihraplı bölüm, esas ibadet mekânı Osmanlı mimârisinin daima tercih ettiği kubbe ile örtülerek hakikî mescid kısmını teşkil etmiştir. Avlulu yapıların giriş eyvanı gitgide küçülerek cümlekapısını çerçevesiyen bir niş halini almış, fakat yan eyvanlar, bu binalarda bir süre daha muhafaza edilmiştir. Eyvanlı-avlulu binaların, eyvanları arasında sıralanan ve avluyu çevreliyen höcreleri ise en had derecede asgariye indirilerek iki yanlardaki birer veya ikiser höcreye inhisar ettirilmiştir. Asyâf prototipden Osmanlı yanları kanatlı binalarına geçişi ve gelişmeyi safhaları ile bu çeşit binaların ilk örneklerinde takip etmek kolaylıkla mümkün olmaktadır. İlk Osmanlı kuruluş ve yayılış devirlerindeki Türk mimârisi, temellerini kendi eski geleneklerinden aldığı mimâri kompozisyonları hayret verici derecede kısa bir süre içinde geliştirmiş, bunlardan yeni kompozisyonlar yaratmağa çalışmıştır ki, bu sanatın bütün yaratıcı kudreti de bu vâsıfında toplanır. İşte incelemekte olduğumuz yanları kanatlı binalar da bu çerçeve içinde, eski geleneklerden alınan bir ana şemanın geliştirilmesi, yeni icaplara ve zevklere uydurulması suretiyle meydana gelmiştir.

b. Hamamlar :

Avlunun kubbe ile kapatılması ve bu avluya dört cihetten açılan dört eyvan prensipi, Türk sanatında başka yapı çeşitlerinde de tatbik olunmuş ve böylece geniş bir yayılmaya, bir «rayonnement»a mâlik olmuştur. Aynı prensipleri meselâ Osmanlı hamamlarında da

bulmak kabildir [31]. Türk hamamlarının halvet höcrelerini ihtiva eden en sıcak kısmı (harare veya sıcaklık) yukarıda belirttiğimiz şemanın ufak ölçüde tatbik edilmesini gösterir [32]. Ortada kapalı avlu yerini tutan harare kubbesi vardır ki, bunun altında göbek taşı bulunur. Dört cihete dört eyvan bulunmakta, aralarda ise halvet höcreleri yer almaktadır. Burada tabiatıyla bir eyvanın diğerlerine nazaran önemini belirtmek gibi bir gâye olamayacağından eyvanların dördü de eşit ölçüde yapılmış ve kullanılış fonksiyonuna uygun olarak bütün parçalar bir merkez çevresinde toplanmıştır.

c. Evler ve ahşap mimari:

Aynı prensiplerin eski Osmanlı - Türk evlerinde de uzun süre yaşadığını biliyoruz [33]. Kapalı avlu kubbesi aynen muhafaza edilmiş, fakat altındaki şadırvanın yerini fıskiyeli bir havuz almıştır. Dört cihette ise dikdörtgen biçiminde dışarı taşan çevre mekânları bulunmaktadır ki, bunlar eski eyvanların devamcılarıdır. Reuther'in vaktiyle Suriye'de Arap evlerinde (Ka'a) müşahede ettiği bu şema çok eski bir mekân anlayışının tezahürüdür ve prensip bakımından dört eyvanlı, ortası avlulu bina sisteminin ufak ölçüde tatbiki suretiyle meydana gelmiştir. Bu ana şema Osmanlılarda mesken ve köşk mimarisinde ufak değişiklikler ile tatbik edilmiş ve profan mimârinin başlıca kompozisyonlarından biri olmuştur. İstanbul'da Çinili Köşk bu şemanın kârgir olarak fetihden az sonra yapılmış örneği olarak önemlidir [34]. Aynı şemanın mesken mimârisinde

[31] Türk hamamları hakkında genel olarak, H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Wien 1921; K. Klinghardt, *Türkische Baeder*, Stuttgart 1927; bu iki yayından derlenmek suretiyle, K. Ahmet Aru, *Türk hamamları etüdü*, İstanbul 1949.

[32] Hamamların bu kısımları başlıca iki ana tip halinde gelişmiştir. Bunlardan birincisi *asyai-türk* geleneğinden ilhâm alınan eyvanlı tertiptir. diğeri ise, antik mimârinin hamamlarından ilham alınarak kullanılan *yıldızvâri tertipli* nişlere sahip şekildir. Bu hususta bir tipoloji denemesi ve bilinen misallerin bir tasnifi olmak üzere bk. S. Eyice, *İznik'de Büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme*, «Tarih Dergisi» XI (1960) 99-120.

[33] O. Reuter, *not 15 deki yazısında*, Halep'de tanıdığı birkaç misale dayanarak, bu tipin ancak Osmanlı mimârisine oradan ilham alınmak suretiyle girebildiği yolunda garip bir hipotez ortaya atmıştır. Birçok misaller bu tip evlerin Osmanlı türklerince bilindiğini açıkça göstermektedir.

[34] Çiniliköşk'ün E. Kühnel, *Die Sammlung türkischer und islamischer Kunst im Tschinili Köschk - Çinili Köşk'de Türk ve islâm eserleri koleksiyonu*, Berlin - Leipzig 1938, 27 deki plânı artık değerini kaybetmiştir, daha iyi rölöveleri için bk. Ayverdi, *Fatih devri*, 339 vd.; T. Öz, *Topkapı sarayında Fatih Sultan Mehmed II ye ait eserler*, Ankara 1953, bilhassa lev. XXV.

daha uzun yıllar yaşamağa devam ettiğini Sepetçiler köşkü ile [35], XVII. yüzyıla âit Bağdad köşkü [36] ve XVIII. yüzyıldan kalma Kanlıca'da Amcazade Hüseyin Paşanın ahşap yalı divanhanesi [37] isbat etmektedir.

Bu misallerde en muhteşem ve abidevî tatbik şeklini bulmuş olan mesken tipinin Osmanlı sivil mimarisinde evvelce yüzlerce misalinin olduğu muhakkaktır [38]. Maalesef yurdumuzda ahşap mimari örnekleri çok geniş ölçüde tahribe uğradığından, ahşap ile kârgir mimari arasındaki münasebetleri tâyinde güçlük çekilmektedir. Zamanımıza kadar gelebilmiş birkaç örnekten, dört eyvanlı ortası, yani sofa kısmı kubbeli mesken tipinin çok uzun süre Türk sivil mimarisinde kullanıldığını tesbit etmekteyiz. Bu husus bize başka bir noktayı daha işaret etmektedir ki, bu da tabhaneli camilerin aynı meskenler gibi, ahşap da olabileceği ihtimalidir. Her çeşit sosyal binanın, bilhassa erken Osmanlı devrinde kârgir kadar ahşaptan da yapılabileceğini muhtemel görmek yanlış olmaz. İncelemekte olduğumuz tabhaneli camilerin taş ve tuğladan yapılanları kadar ağaç ve keresteden yapılmış olanları da muhakkak ki vardı. Belki, Kuzey ve Kuzey-Batı Anadolu'nun ormanı bol bölgelerinde, ücra bir yerde, şimdiye kadar gözden uzak kalmış böyle bir temsilci günümüze kadar gelebilmiştir.

D. Bâzi öncüler :

Anadolu'da Osmanlılardan önce, ana hatları bakımından yine dört eyvan ve kapalı avlu prensibine dayanan kubbeli medreseden gayri bir takım binalar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan günü-

[35] S. Hakkı Eldem, *17 ve 18. asırlarda Türk odası*, «Güzel Sanatlar Dergisi», V (1944) 19, res. 39; Mahmud Akok tarafından bu binanın restorasyonu münasebetiyle yapılan güzel rölöveler henüz yayınlanmamıştır.

[36] *ay. yer.* 14, res. 35.

[37] Bu pek meşhur yahının bir kaç defa rölövesi yapılmıştır. H. Saladin - R. Mesguich - Y. Terzian - Nuri ve Ömer Şeref, *Le yalı des Keupruli à Anatoli-hissar*, Paris 1915; H. Högg tarafından 1924 de çizilen diğer bir rölöve için bk. Reuther, *not 15 deki yerde*, 212 ve lev. 114; ayrıca bk. Cahide Tamer, *Anadoluhisarında meşruta yalı*, maddesi *İstanbul Ansiklopedisi*, II (1959) 823 vd.; S. Ünver, *Anadolu Hisarında Amuca Hüseyin Paşa yalısı*, İstanbul 1956.

[38] Halepteki evler hakkında, Reuther'in *not 15 deki yazısından* başka bk. J. Sauvaget, *Alep*, Paris 1941, bilhassa lev. LXVI (XVII. yüzyıla ait evde).

müze kadar gelmiş olan bir tanesi Konya'da H. 656 (1258) de yaptırılan Sahip Ata camiinin bitişiğindeki H. 678 (1279) tarihli *Hanikah*'dır [39]. Burada dört eyvandan biri giriş dehlizi şeklini almış, diğer üçü ise değişik derinliklerde inşa edilmiştir. Bu eyvanların etraflarında odalar vardır. Ortada kapalı avlu kubbesi mevcuttur. Bu binanın bir *hanikah*, yâni muayyen tarikat mensuplarına mahsus bir *zâviye*, bir nevi tekke oluşu çok önemlidir. Kitabede bu hanikahın «Allah'ın salih kullarına konak ve mutteki suffa eshabına mesken olmak üzere» vakfedildiği bildirilmektedir. Burasının *zâviye* olarak da şöret bulduğu 1564 e kadar şeyhi olan Şeyh Abdurrahman b. İbrahim'in hayatından öğrenilmektedir.

Anadolu'da aynı tertibe göre inşa edilmiş bir takım *zâviye* veya hanikahlar olduğunu tesbit etmek mümkün oluyor. Daha 1555 de, İstanbul'dan Amasya'ya giden Alman seyyahı Hans Dernschwam, Çorum yakınında Mecitözü'nde 5 Nisan günü ziyaret ettiği Elvan Çelebi tekkesini anlatır, hattâ bunun bir de basit krokisini çizer. Burada da ortada bir şadırvanı olan, dört cihete eyvanları uzanan bir bina bahis konusudur [40]. Elvan Çelebi, Anadolu'nun büyük sofilerinden Âşık Paşa'nın oğludur ve bu imaretin Emir Aratna (Eretna, Ertena) nın veziri Âlâeddin Ali Şah tarafından vakfedildiği bilinmektedir.

Kırşehir'de şahsiyeti tam aydınlanmamış velilerden Ahi Evren adına türbesi yanında yapılan *zâviye* de bu tip bir plânın esaslarına sahip görünmektedir [41].

Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki ziyaret yerleri ve tekkelelerin incelenmesi de muhakkak ki elzemdir. Nitekim Eskişehir dolaylarındaki Seyyid Battal Gazi külliyesinin esas binası, ortası avlulu ve üç eyvanlı bir tertibe sahiptir. İki yanlardaki eyvanların sırasında üçer höcre sıralanmaktadır. Binanın şekli muntazam olduğundan orta avlu intizamsız olmuş, avlunun üstü bir yerine iki

[39] M. Ferit - M. Mesut, *Selçuk veziri Sahip Ata ile oğullarının hayat ve eserleri*, İstanbul 1934, 46 vd. plânı için bk. res. 11, bilhassa 16, Yük. Mim. Mübin Beken tarafından çizilen belki daha doğru fakat daha noksan bir plân için bk. O. Aslanapa - E. Diez, *Türk sanatı*, İstanbul 1955, 304.

[40] H. Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, (yay. F. Babinger) München-Leipzig 1923, 201-202; C. Haklı Tarım, *Kırşehir tarihi*, I, Kırşehir 1938, 111; ay. yaz. *Tarihte Kırşehri - Gülşehri*, İstanbul 1948, 28.

[41] C. Haklı Tarım, *ay. esr.* 114 vd.; C. H. Tarım, *ay. esr.* 78 vd.; A. Sâim Ülgen, *Kırşehir'de Türk eserleri*, VD, II (1942) 260, no. lu (yalnız fo-

kubbe ile örtülebilmıştır. Esas eyvanın aslında eski bir antik mezar binası olduğu hususundaki hipotez ise, bir şeyi değiştirmemekte, beşik tonozlu örtülü olan bu kısım eyvan karakterinden dolayı burada mimârî kompozisyon içinde yer almış bulunmaktadır [42].

Niksar'da Çöreği Büyük tekkesi olarak tanınan eser de incelemekte olduğumuz bina şeklinin öncüsü olarak önemlidir. Cümle kapısı üstünde bir geyik kabartması ile okunamıyan bir kitabesi ve Firdevsî'nin dört mısraı olan ve yanında Çöreği Büyük Sultan adında bir veliye izafe olunan bir de türbe olan bu bina Gabriel'e göre H. VIII. (XIV.) yüzyıla ait olarak kabul edilmektedir. Kısmen tahribe uğramasına rağmen üç eyvanı, köşelerde tecrid edilmiş höcreleri ve tam ortada şadırvan havuzu tesbit edilebilmiştir [43]. Manisa'da İshak Çelebi'nin H. 770 (1368/69) de yaptırdığı Mevlevihane de avlu sofası kubbeli, eyvanlı bir tesis olup, Asya'nın eyvanlı bina geleneğini devam ettirir [43a].

Anadolu'da Sahip Ata hanikahı, Çöreği Büyük tekkesi gibi, Seyyid Gazi tekkesi de incelemekte olduğumuz Osmanlı bina çeşidinin doğum ve gelişmesinin ilk kademesine işaret eden öncülerin muhakkak ki en değerlileridir. O devirde üçü de aynı şey olan tek-

tosu var); plâni için, W. Ruben, *Kırşehir'in dikkatimize çeken sanat âbideleri*, «Belleten» XI (1947) 616 vd. lev. CXVI; şahsiyeti üzerinde karanlık tarafları olan Ahi Evren hakkında bk. F. Taeschner, *Legendenbildung um Achi Evranden Heiligen von Kırşehir*, *Festschrift F. Giese*, «Die Welt des Islams», Leipzig 1941, 61-71; ay. yaz. *Ahi Evran* mad. *Enzykl. d. Islam* (yeni baskı) Vakfiyesinde vefâ'nın mezarı yanında bir zâviye yapılacağı belirtilmiştir.

[42] K. Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens*, Berlin 1913, 14 vd. res. 13 ve lev. I; Onaltıncı yüzyılın ortalarında bir ara, Seyyid Gazi tekkesindeki tarikat mensupları takibata uğramışlar, bunlar dağıtılmış ve tekke bir medrese haline getirilmiştir. ksl. M. Fuat Köprülü, *Abdal* maddesi, *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, 1, 32.

[43] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 11, 195, 196, 197; I. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, 1, 70-71; A. Gabriel, *Monuments*, 11, 123-125, res. 81-82; lev. 1. Bu tekke Tokat yolu üzerinde ve şehir dışındadır. Tokat'da H. VII (XVII.) yüzyıla ait Halef Gâzi ve Sümbül Baba zâviyeleri (Gabriel, *Monuments*, 11, 103) 1291/92 yapılmış olmakla beraber, ilk tertiplerini günümüze kadar muhafaza edememişlerdir.

[43a] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 75; Ç. Uluçay, *Saruhanogulları devrine ait eserler I*, İstanbul 1940, 34, 133, 181; H. 866 (1461/62) tarihli vakfiye suretinde, «gelip geçenlere tahsis olunduğu ve mevlevihane denile nima-ret» şeklinde belirtilir. Ayrıca bk. res. 9, 10 ve ay. yaz. *Saruhanogulları, II*, İstanbul 1940, 30, 93.

ke, hanikah ve zâviye mimarisinde yerleşmiş bulunan bir bina tertibi, bir plân kompozisyonu Osmanlı devrinde daha gelişerek, aşağıda örneklerini tanıtacağımız şekle ulaşmıştır.

III

BU BİNALARIN GÖREVLERİ

A. Kronolojinin verdiği bir ipucu :

Ana şemasını ve menşeyini kısaca belirtmiş olduğumuz dinî karakteri hâiz mimari eserler hangi gâyeyi cevaplandırmak üzere yapılmıştı? Bunların yan odalarının içlerinde barınmak üzere düşünüldüklerine yukarıda işaret ettik. Şu halde bu binaların yan höc-relerinden istifade edenler ve aynı zamanda, mihrap mekânında namazlarını kılanlar kimlerdi? Şimdi de bu soruları cevaplandırmağa çalışalım :

Selçuklular devrine ait Sahip Ata hanikah'ının bir zâviye olduğunu gördük. Halbuki bu bina plân bakımından ele aldığımız sonraki eserlerin, Osmanlı binalarının öncüsüdür. Böyle, sofilere mesken ve salih kimselere konak olarak yapılan zâviyelerin islâmlaşan Anadolu'da hiç de az olmadığı çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir [44]. Osmanlı devrine âit, şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz ve bu gruba giren altmış kadar eserden inşa tarihleri kesin olarak bilinen veya tahmin olunabilenlerin belki Orhan Gazi (1326-1360) ve daha kesin olarak I. Murad Hüdâvendigâr (1360-1389)

[44] Çeşitli kaynaklarda adları geçen zâviye sayısının yüzleri bulunduğu dikkati çeker, bunlardan bir kısmı hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuş, bir kısmının yerinde sonraları alelâde mahalle camileri veya mescitleri yapılmış bir kısmı ise, son devrin tekkeleri haline inkılâp etmiştir. İstanbul'da hiç değilse, Aşıkpaşa, Şeyh Vefa, Ahi Çelebi, Deniz Abdal gibi camiler ile Aydın-oğlu tekkesinin esasında birer zâviye olarak kurulduklarına ihtimal verebiliriz. Bursa'da Emir Sultan külliyesi (Wilde, *Brussa*, 28; Baykal, *Bursa*, 145; Gabriel, *Brousse*, 131 vd.) ile Amasya'da Pir İlyas külliyesi (Gabriel, *Monuments*, II, 51) geç devirlerde çok değişmiş olan, fakat bazı hususlarda ilk zâviyelerin ana çizgilerini aksettiren müesseselerdir. İstanbul'da ayrıca Asya müslümanlarına mahsus misafirhane - zâviyeler vardı (meselâ: Hindistanlılara mahsus Hindiler tekkesi, Özbekler tekkesi gibi). Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 35 de Afyon'daki ziyaretgâhlardan bahsederken, bir takım Horasan erenleri için yapılan tekkelerden ve bunlarda barınan Hindî, Özbekî, Mogolî ve Dağıstanî fukaralar (yâni dervişler) dan bahseder.

devrinden, Kanunî I. Süleyman (1520-1566) saltanatının ilk yıllarına, yuvarlak olarak XIV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre içinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu husus, kanaatimizce çok önemli bir müşahededir. Bu çeşit binaların ilk Osmanlı yayılışı sırasında mebzulen yapılması, Fatih, Sultan II. Bayazıd devirlerinde devam etmesi fakat Sultan I. Süleyman ile önemini kaybetmesi ve hele ondan sonra tamamen unutulmasının tek bir izahı olabilir : o da, bu mimari nev'in bir sosyal müessesese, yalnız bu iki yüzyıllık süre içinde önemli olan ve XVI. yüzyıldan itibaren kaybolan bir teşkilât ile ilgili olması ihtimalidir. Birkaç yıl önce yayınlanan bir yazıda bu çeşit binaların *zâviye* olarak yapılmış olmaları ihtimali üzerinde durulmuş, fakat bu çok önemli problem bütün genişliği ile ele alınamamıştı.

B. Zâviye :

İncelemekte olduğumuz, yanları kanatlı binaların hakikî görevlerini aydınlatmağa yarayabilecek hususları şöylece toplamak mümkündür :

a. Bunların bir kısmı, günümüze kadar *zâviye* [45] adı altında gelmiştir. Misâl olarak Yakup Çelebi (İznik), Postınpuş Baba - Seyyid Mehmed Dede (Yenişehir) zâviyelerini göstermek kabildir.

b. Bu çeşit eserlerin büyük bir kısmı, gerek kitabelerinde, gerek vakfiyelerinde, gerek devirlerinin kaynaklarında nihayet kısmen adlarında *imaret* adını muhafaza etmektedir. Meselâ Hüdâvendigâr (Bursa), Orhan Gazi (Bursa); Nilüfer Hatun (İznik), Yıldırım I. Bayazıd (Edirne), I. Bayazıd (Balıkesir), Şahabeddin Paşa (Filibe), Yakup Çelebi (Kütahya), Karacabey (Ankara), Karacabey (Bursa yak. Karacabey), Gedik Ahmet Paşa (Afyon), İshak Paşa (Selânik), Gülbahar Hatun (Trabzon) İmaretleri gibi. Bugün bunlardan hâlâ namaza açık olanlar halk arasında cami olarak tanınmakta ise de yakın zaman öncesine kadar *imaret* denildiği tesbit edilmektedir [46].

[45] *Zâviye* maddesi, *Encyclopédie de l'Islam*; hanikah ve tekke hakkında, *Mescid* mad., 58-60 (J. Pedersen).

[46] İmaret terimi hakkında bk. O. Nuri Ergin, *Türk şehirlerinde imaret sistemi*, İstanbul 1939. Yazar bu etüdü ile, *imaret* teriminin eski İslâm ve bilhassa Türk medeniyetindeki şumulünü mükemmel surette belirtmiştir. Malesef halk arasında yavaş yavaş, imaret teriminin sadece bedava yemek verilen vakıf binalara, yani aşhanelere inhisar ettirilmesi, bu terimin ilk ve hakikî değerinin kaybolmasına yol açmıştır. Hattâ bugün birçok yerlerde imaret adı ile bilinen binaların aslında aşhane oldukları zannedilmektedir.

c. Halk arasında, bu çeşit binalardan bazıları için evvelce tekke oldukları yolunda bir inanış uzun zaman yaşamıştır, meselâ, Yeşil İmaret (Tire) ile Muradiye (Edirne) hakkında bu yolda bir rivayet vardır.

d. Mimarî tertip bakımından incelediğimiz tipin öncüsü olduğunda şüphe bulunmayan bir takım binalar vardır ki (Sahip Ata, Seyyid Gazi, Çöreğibüyük) bunlar, hanikah, tekke veya zâviye olarak şöhret bulmuşlardır.

Şu halde bu durum bir noktayı açıkça göstermektedir ki, o da bu binaların normal mahalle camilerinden daha farklı bir karaktere sahip olduklarıdır. Eğer bunların çoğu bugün cami olarak tanınıyor ve öylece kullanılıyor ise, bu nisbeten geç bir devirde husule gelen bir değişiklik sonunda olmuştur.

İlk Osmanlı yayılış devrinin kronik, vakfiye ve diğer vesikalarında sayıları yüzleri bulan zâviyeden bahsedilmesine rağmen, bunlardan hemen hemen hiçbir örnek, Türk sanat tarihine ve mimarî tipolojisine bu nev'in temsilcisi olarak girmemiştir. Bu garip ve anormaldir. İmaret teriminin de esas ve hakikî anlamının çok geç devirlerde ortaya çıkan aşhaneden farklı olduğu, «hayır için yapılan bir vakfı» ifade ettiği, yâni çok daha şümüllü olduğu bilinir. Nitekim, Niğbolu'da Türklere esir düşerek uzun yıllar aralarında yaşayan Hans Schiltberger, mescid (*meesgitt*), zâviye (*sephia*) ve imaret (*emared*) olmak üzere üç ayrı çeşit ibadetyeri (*tempel*) olduğunu belirtir. Bunlardan mescid günlük ibadete mahsustur. Zâviye bir şeyhe tahsis olunmuştur ve bir manastır gibidir. İmaret ise yanında büyüklerin türbesi de olan ve herkesin barınabileceği ve yiyip içebileceği bir tesisdir. İmaret daha genel, zâviye daha dar mânalı olmakla beraber, her ikisi de mahalle mescid (yâni cami)inden bâriz olarak ayırd edilmiş bulunmaktadır [47]. Şu halde zâviye ve imaret sadece namazlara tahsis olunan cami (veya mescid)lerden ayrıdır. Nisbeten büyük bir tesis olan imaret'lerde çeşitli hayır binaları bir cami (mescid) etrafında toplanmış bulunmakta ve bu arada erken devirlerde zâviye de yer almaktadır. Böylece zâviyeler ve zâviyeli camiler terimleri ortaya çıkmaktadır ki bu sonuncusu imaret terimi ile birleşmektedir. Fakat ayrıca doğrudan doğruya

[47] H. Schildberger, *Reisebuch* (yay. V. Langmantel), Tübingen 1885,

zâviye olarak yapılan ve bir şeyhe tahsis edilenler de vardır. Eğer zâviye günümüze kadar gelmemişse bunun sebebi, bu çeşit binaların bir kısmının basit ahşap yapılar olmasında, diğer bir kısmının ise, nisbeten erken bir devirde mahiyet değiştirmiş olmalarında aranmalıdır. Osmanlı yayılış devrinin zâviyeleri veya zâviyeli-imaretleri, esas görevlerini kaybedip, kendilerinden bekleneni yapamaz duruma girince, doğrudan doğruya basit bir mahalle camii veya mescidi hâlini almışlar, hattâ bazılarında bu sırada ihtiyaç yüzünden bünyelerinde bir takım değişiklikler de yapılmıştır [48]. Yine öyle zannediyoruz ki, çoğu ahşap olan son devir tekke ve dergâhlarının herhalde büyük bir kısmı da mânâ ve ruhunu kaybederek çok değişen tarikatların ilk zâviyelerinin arsalarında kurulmuştur.

C. Ahi teşkilâtı - kolonizatör dervişler :

Osmanlı kuruluş ve yayılış devrinin sosyal bünyesinde çok büyük bir yer tutan *Ahîlik* müessesesini [49] ve Batının *şövalye-rahipleri* gibi fetholunan yerlerin türkleşmesinde, ordunun gayretlendirilmesinde bâriz tesirleri olan *gezgin dervişleri* veya *koloni-*

[48] Yalnız mihraplı mekân ibadete yetmediğinden, bu çeşit binalar sonraları mahalle mescidi haline sokulduklarında, kapalı avlu sofasının döşemesi yükseltilmiş, birçok hallerde de yan höcreleri ayıran duvarlar kaldırılmıştır. Bu yan duvarlar höcrenin kubbesini taşıyan dört kemerden birinin içinde dolgu halinde olduğundan, kaldırılması ile, binanın estetiğinde bâriz bir değişiklik husule gelmedikten başka, bu duvarın kalkması statik bakımdan da bir zarar meydana getirmemiştir.

[49] Orta Çağ islâm âlemindeki Ahi teşkilâtından farklı olan, fakat XVI. yüzyıldan itibaren sâdece bir esnaf teşkilâtı haline geldiğine göre, Erken Osmanlı Ahiliğinin mahiyetini ve bunun Asya türklüğü ile münasebetlerini ayrıca araştırmak yerinde olur. Bu hususta çok zengin bibliyografya olmasına rağmen, bu konu lâyük olduğu önemle, Osmanlı tarihindeki ve medeniyetindeki yerini henüz tam olarak bulabilmiş değildir. Bk. F. Taeschner, *Das islamische Rittertum im Mittelalter, Der Orient in deutscher Forschung*, Leipzig 1994 adlı kitapta, 94-104; İ. Tarus, *Ahiler*, Ankara 1947 (sadece muayyen bir görüşe göre bu müesseseyi tefsir etmek istemektedir); A. Gölpınarlı, *İslâm ve Türk illerinde Fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları*, «İktisat Fakültesi Mecmuası» XI (1949/50), şimdiye kadar bu sahada yazılmış en geniş araştırma; N. Çağatay, *Fütüvvet-Ahi müessesesinin menşei meselesi*, «Ank. Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi», I (1952) 59-68 ve 61-84; F. Taeschner, *İslâm OrtaÇağında Fütüvva (Fütüvvet teşkilâtı)*, «İktisat Fakültesi Mecmuası» XV (1953-53) 3-32 (Osmanlı devrine pek az yer ayrılmış olmakla beraber zengin bibliyografya vardır); A. Gölpınarlı, *Burgazî ve «Fütüvvet-Nâme»* si,

zatör dervişleri bu arada hatırlamamağa imkân yoktur. Çoğu kökünü Türk anayurdundan alan bu dervişlerin, geç devrin süflî dervişleri ile ilgisi olmadığı gibi [50], Ahîlik müessesesi de XVI. yüzyıldan sonra tamamen ilk mahiyet ve mânâsını kaybederek bir esnaf teşkilâtı hâlini almıştır [51]. Bu yazımızda incelemekte olduğumuz dinî binalar ile bu sosyal müesseseler arasında devir bakımından bir *paralellisme* olduğu görülüyor. Ahîliğin ve kolonizatör dervişlerin birbirleri ile olan münasebetleri ayrıca incelenmeğe değer. Bu çeşit dervişlere Osmanlı fütuhâtı sırasında ne kadar önem verildiğinin belirtilerini ilk Osmanlı kröniklerinde bulmak kabildir [52]. Bu zümreye bazen eski kilise ve manastırların da tahsis olduğu

aynı yerde, 76-154, ay. yz., *Şeyh Seyyid Gaybtoğlu, Şeyh Seyyid Hüseyin'in «Fütüvved-Nâme»* si, ay. dergi, XVII (1955-56) 27-126; ve *Fütüvved-Nâme-i Sultânî ve Fütüvved hakkında bazı notlar*, ay. yerde, 127-155. Muallim M. Cevdet'in Ahîlik hakkındaki eseri ise lüzumsuz ve sebepsiz olarak arapça yazıldığından bugün için pek sayılı bir zümreye hitap etmektedir. Esnaf Ahiler ve Lonca'lar hk. bk. S. F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951.

[50] Ö. Lütfi Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ev temlikler I, İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler*, VD, II (1942) 279-386.

[51] XVI. yüzyılda Ahîliğin ortadan kalkması, unutulurken esnaf teşkilâtı ve bir takım tarikatler haline gelmesi araştırılırken, Anadolu ayaklanmalarının içyüzünü ve bunların bastırılışlarının mahiyetlerini de belki araştırmak yerinde olur. Kanunî I. Süleyman'ın emri ile H. 963-965 (1556-1558) yılları arasında bazı tarikat mensuplarına karşı girişilen şiddetli takibat da bu bakımdan ilgi çekicidir. Nitekim bu arada Seyyid Gazi tekkesinde büyük ölçüde bir temizlik yapılmış, hattâ İmparatorluğun başka yerlerindeki büyük tekkeler (Kaliakra'da Sarı Saltuk, Akyazılı) de teftiş edilerek ayıklanmıştır, kşl. M. Fuad Köprülü, *Abdal* maddesi, *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, 32. Akşehir'de Sahip Ata tarafından yaptırılan Taşmedrese de aslında bir külliye teşkil ediyor ve yanında bir de H. 659 (1260/61) tarihli hanıkah'ı bulunuyordu. Bu hanıkah'da vakıf kayıtlarından öğrenildiğine göre, II. Bayazid devrine kadar esas görevine uygun olarak kullanılmış, sonraları medrese haline getirilmiştir, kşl. İ. Hakkı Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, 283 ve 293, kitabesi s. 290 da. Eski zâviye, hanıkah veya tekkelerin XVI. yüzyıldan itibaren medrese haline getirilmeleri de ayrıca üzerinde durulmağa değer bir olaydır.

[52] Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde inşa edilen ve bir takım velilere izafe olunan türbeler bu bakımdan ilgi çekicidir. Bu türbelerin yakınlarında evvelce zâviyeler bulunduğu, fakat sonraları bunların ya ortadan yok olduğu veya bildiğimiz tekkeler haline geldiği müşahede edilir. Bu türbelerin çoğu makam mahiyetinde idi. Nitekim Sarı Saltuk'un Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde türbesi bulunduğu gibi, Seyyid Gazi'nin de adına tür-

İstanbul'daki misallerden anlaşılıyor. Nitekim, İstanbul fetholunduğunda usul gereğince şehrin en büyük kilisesi yâni Ayasofya, cami haline getirilmiş, diğer kilise ve manastırlar ilk ihtiyaçları karşılamak üzere tedricen zâviye yapılmıştır. Eski Pantepoptes manastırı, Fatih II. Mehmed'in esas imaretinin inşaatı bitinceye kadar aynı maksadı cevaplandırarak surette kullanıldığından *Eski İmaret Camii* olarak bugüne kadar tanınagelmıştır [53]. Şehzadebaşı'nda belki eski Akataleptos manastırı olan Bizans kilisesinin günümüze kadar yaşıyan *Kalenderhane mescidi* adı, burasınının 1453 den sonra Kalender dervişlerine Fatih tarafından tahsis olunan bir kilise olduğunun açık bir delilidir ve Fatih'in vakfiyesi de bu hususu te'yid eder [54]. II. Bayazıd devrinde bu sistem devam ederek, terk edilmiş hiristiyan binalarını şenlendirmek prensibine uygun olarak eski Lips manastırı ile kilisesi, Fenarîzade Ali Efendi [55], Hagios Andreas manastırı ve kilisesi ise Koca Mustafa Paşa tarafından Şeyh Sümbül Sinan için zâviyeye çevrilmiş [56], Babüssade ağası Hüseyin Ağa, Kadırğa'da bugün Küçük Ayasofya olarak tanınan eski Sergios ve Bakkhos kilisesinin avlusunun çevresine inşa ettirdiği hocreler ile zâviye-mescidi haline getirmiştir [57]. Böyle misallerin yalnız İstanbul'a inhisar etmediği bir vesikadan anlaşılıyor [58]. Muhakkak ki bunun gibi misâller, Anadolu ve Rumeli'nin diğer yerlerinde de vardı.

beler yapılmıştı. Bu çeşit türbelerin belki de sahibinin tarihi şahsiyeti en belirli olanı Kosova'da kendisi de Ahi olduğu bilinen Murad Hüdavendigâr'ın makam türbesidir. Bunun da yanında evvelce bir tekke olduğu bilinmektedir, bu hususta bilgi için bk. S. Eyice, *Kosova'da «Meşhed-i Hüdâvendigâr ve Gazi Mestan türbesi», «Tarih Dergisi» XII (1962) 71-82.* Trakya'da Vize ile Kırklareli arasında yol kenarında boş kır ortasında görülen muhteşem «Binbiroklı Ahmed dede» türbesi'nin yanında evvelce bir tekke olduğunu, gerek köyün adının Tekke oluşu ve gerek köylünün ifadesi ortaya koymaktadır. Romanya'da Varna'nın kuzeyinde Balçık yakınında ise Akyazı Sultan türbesinin yanında hârikülade bir mimâriye sahip bir imaret ile hocreler bulunuyordu. Fakat daha yıllarca önce bunlar ortadan kalkmıştı, ksl. O. Tafrali, *La cité pontique de Dionysopolis*, Paris 1927, 44 vd. lev. XI, XII.

[53] *Fatih Vakfiyeleri*, var. 317; Hüseyin Efendi, *Hadika*, I, 33.

[54] *Fatih Vakfiyeleri*, var. 323; Hüseyin Efendi, *Hadika*, I, 166.

[55] Hüseyin Efendi, *Hadika*, I, 157.

[56] Tahsin Yazıcı, *İstanbul'da ilk Halveti şeyhleri: Sümbül Sinan ve Merkez Efendi* «İst. Enst. Dergisi» II (1956) 97 vd.; A. Çalkoğlu, *Sümbül Efendi ve Merkez Efendi*, İstanbul 1961.

[57] Hüseyin Efendi, *Hadika*, I, 188.

[58] O. Lütfi Barkan, *not 50 deki yazı*. 335, no. 152.

Kökü çok eski olan bir takım muharip-dervişlerin Anadolu'da Türk yayılışı ile yerleştikleri ve bunların kendilerine mahsus bir takım binaları olduğunu biliyoruz. Asya'da olduğu gibi yeni yurdlarında da şehirlerarası yollar üzerinde kurulan *rib'at*ların bunlar tarafından idare edildiği ve bu binalarda yolcuların misafir edildikleri anlaşılmaktadır. Birçok hallerde bu tesisler bir ileri gelen veya bir kahraman veya velinin türbesini de içine alıyordu. Kanaatimizce Kayseri dışındaki Köşk medrese denilen eser, Eretnaogulları devrine âit böyle bir *rib'at* idi [59]. Aranıldığı takdirde herhalde Anadolu'da daha başka örnekler de meydana çıkacaktır [60]. Anadolu'da Gaziler, Alp-Erenler, Dervişler kısacası adları etrafında hâlâ yaşamakta olan kutsal bir hava olan bir takım *velî*ler bu müessesenin devamcısı olarak İlk Osmanlı medeniyet tarihinde de yer alırlar [61]. Osmanlılığın Anadolu'da genişlemesi bu veliler ile yakından ilgilidir. Sonraları adları etrafında yaratılan efsaneleri, hikâyeleri bir tarafa bırakacak olursak, bunların mezarları, ekser hallerde muayyen bir karakteri olan türbelerinin yakın çevrelerinde sonraları *tekke* denilen bir içtimaî yardım müessesesinin kurulduğu görülmektedir [62]. Bu müessese, içinde veya yanında ibadete mahsus mescidi olan ve barınmağa mahsus höcrelere sahip bir *zâviye*'den başka birşey değildir. Vakıf kayıtlarından anlaşıldığına

[59] S. Eyice, *İki Türk âbidesinin mahiyeti hakkında notlar*, AÜİFSTY, II (1958) 110.

[60] Anadolu'da, Elbistan yakınında Afşin (Efsus) de diğer bir *rib'at* örneği olarak bk. T. Özgüç - M. Akok, *Afşin yakınındaki Eshâb-ı Kehf külliyesi*, AÜİFSTY, II (1958) 77-91, *ribat* kompleks bir plâna sahip olmakla beraber, eyvanlı tertip prensibi açık olarak görülür.

[61] P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938, 41 vd.; F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, Ankara 1959, 83 vd.; İ. H. Uzunçarşılığ *Osmanlı tarihi I*, Ankara 1961 (2. bas.) 545.

[62] Bk. yukarıda not 52. Bu hususta İstanbul'un yakın çevresinde bile örnekler bulmak kabildir, nitekim Erenköyü adı ve buradaki tekke ile türbe bir misal teşkil eder. Tabii bu ilk yayılış devrinin erenlerini, velilerini, sonraki devirlerde ortaya çıkarak halkın kerametine inandığı, veya halkı bu yolda istismar eden ermişler ve bunların yatır türbeleri ile karıştırmamak gerekir. Halk psikolojisi bu arada bazen başta hristiyanlık olmak üzere inançların saygı gösterdiği hâtıraları da benimsemiştir (meselâ Anadolu Kavağında Yuşa mezarı, Trabzon'da aslında bir Bizanslı prensin mezarı olan Hoşoğlan türbesi gibi). Geç devirlerin halk tarafından yaratılan, hattâ bir kısmı tamamen uydurma olan yatırıları (Şehzadebaşında Helvacı Baba, Kazancıyokuşunda Sofu Baba gibi) nin burada bahsi geçen sofiler, veliler ile hiçbir münasebeti yoktur.

göre aynı çevrede yemek hazırlıyacak bir yer, bir aşhane mevcut idi. İlk Osmanlı devrinin bu dervişleri; Batının *şövalye-rahipleri*'ni andıran bir mahiyete sahip olup, geç devrin tekke dervişleri ile hiçbir münasebetleri olmadığı anlaşılmaktadır. Bunlar fethedilen topraklarda yerleşmekte mânevî bakımdan destek oluyorlar, ilk yerleşme tohumunun atılmasına orada bir zâviyenin kurulması ile önyak oluyorlar, çevrenin türk ve müslümanlaşması bakımından bir nevi misyonerlik vazifesi de görüyorlardı. Gelip geçenlere bir sığınak temin etmeleri bakımından içtimaî yardım sağladıklarından başka bilhassa ıssız, tehlikeli yerlerde kurdukları zâviyeler henüz sınırları ve halkı istikrarsız olan memlekette yol emniyetini de temin ediyordu. Şu halde başlarda Ahîlik, gezgin dervişler v.s. ile ilgili olarak, dinî-içtimaî bir müessese olarak şehirlerin biraz dışında kurulan [63], yanlarında bazen ilk *şeyh*'inin türbesi de bulunan zâviyeler, Osmanlı yayılışı genişleyip devlet idaresi sağlamlaştıkça askerî-siyasî karakterini kaybetmiş, XV. yüzyılda sadece dinî-içtimaî bir müessese olarak kalmıştır. Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerlerinde, تنها yerlerde rastlanan *Tekke* kelimesi ile kurulmuş köy adlarının menşei böyle uzak bazı zâviyelerde aramak doğru olur [64].

[63] İlk Osmanlı yayılışı devrinde yapılan zâviyelerin, şehirlerin içinde değil biraz açığında ve hâkim noktalarda veya tamamen açıklık yerlerde kuruldukları tesbit olmaktadır.

[64] Anadolu ve hattâ Rumeli'deki *Ahi*, *Tekke* (veya bozulmuş olarak *Teke*) ve *Fakih*, *Zâviye* kelimeleri ile kurulumuş yeradlarını etraflı bir incelemeden geçirmek herhalde çok faydalı olacaktır. Tabii bu arada sonu *tekke* ile biten yer adlarını da ihmal etmemek gerekiyor (Evliya tekke, Eskitekke, Gavraz tekkesi, Gevlayülyatekkesi, gibi). Çok önemli bir tekke, Romanya'da Tekke köyünde vardır (bk. yukarıda not 52); Akşehir yakınındaki Tekke köyünde de çevrenin çok değer verdiği bir ziyaretgâh tekke vardır (I. Hakkı Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, 595); Elmalı'da Tekke karyesinde de Abdal Musa adına büyük bir tekke bulunduğu bilinir (kşl. Fuad Köprülü, *Abdal Musa* maddesi, *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, 64). Eğridir yakınında Semerkandlı Pir Mehmed Halife adına H. 833 (1429) da vakfedilmiş bir zâviye bulunduğu da bilinir. Aynı yerde Hanıkah (Hankâh) mevkiinde ortası havuzlu bir bina bulunduğu da ayrıca tesbit edilmiştir, kşl. I. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, II, 232-233. Bu çeşit misalleri daha çoğaltmak mümkündür.

D. Zâviye - İmaret münasebeti :

Ancak, XVI. yüzyılda zâviyeler hakikî fonksiyonlarını tamamen kaybettiklerinden sadece bir takım tarikatlere bağlı müesseseler şeklini almağa başlamışlar, dervişlerin mahiyetinin değişmesi gibi, şehirlerin içlerinde, Cumhuriyet devrine kadar yaşayan tekeler kurulmağa başlanmıştır. Tekke ve zâviyelerin kapatılması hakkındaki 20 Teşrinisâni 1341 tarih ve 677 sayılı *Kanun*'da hernekadar zâviye terimi geçmekte ise de, bu sadece küçük tekke anlamında bir ad olarak gönümüze kadar gelmiştir. Yoksa hakikî zâviye mefhumu ortadan kalkalı hiç değilse dörtüzyıl geçmiş bulunuyordu [65].

Kaynaklarda adları geçen bütün zâviyeleri araştırmak, bunlardan aynen veya kalıntı halinde duranların mimârî biçimlerini incelemek hayli geniş bir çalışma istemektedir. Bizim tesbit edebildiklerimiz, ileri gelenler tarafından kurulan ve sağlam bir mimârîye sahip olanlardır. Normal ibadet yerlerinin kitabelerinde ve kaynaklarda hemen daima *mescid* (yâni cami) olarak gösterildikleri malûmdur [66]. Halbuki yanları kanath binalarda, zâviyelerde ancak mahdut bir kısmın namaza tahsis olunduğunu, yâni mescid olarak tasavvur edildiğini görmüş bulunuyoruz. Bu çeşit binaların kitabelerinde mescid kelimesine rastlanmadıktan başka umumi-

[65] N. Can, (*Eski eserler ve müzelerle ilgili kanun, nizamname ve emirler*, Ankara 1948, 21-26 (*Tekke ve zâviyelerle, türbelerin seddine ve türbedarlıkla bir takım ünvanların men ve ilgasına dair kanun*), 81 (*Tekâya ve zevaya hakkında kararname*). İçlerinde sanat ve tarih değeri büyük birçok eser in de harap olmasına yol açan bu kanun ve kararnamede, «cami ve mescid olarak istimal olunanlar ipka edilir» denilmiş olmasına rağmen, hiç değilse bu cümleden istifade ederek bir ayırma yapmak kabil iken, bu da yapılmamıştır. Kanun ve kararname'de zâviye kelimesinin sâdece ufak tekke anlamında kabul edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri sözlüğü*, III, 648 de zâviye'yi aynı anlamda almaktadır.

[66] Osmanlı devri epigrafyası henüz toplu olarak incelenmiş değildir. Ne yazık ki kırk yıl önce başta İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından girilen Anadolu kitabelerini bir *Corpus* halinde toplama işi de yarım kalmıştır. Kitabelerde doğrudan doğruya cami olarak yapılan binalar için *mescid* denilmesine karşılık zâviyelerden hiçbirinin kitabesinde mescid kelimesine rastlanmamakta, bunlar *imaret* terimi ile belirtilmektedir. Ashında daha erken devirlerde çok daha geniş bir anlamı olan *imaret* kelimesi, Erken Osmanlı devrinde biraz daha darlaşarak zâviye ve zâviyeli camilere inhisar etmiş, çok daha sonraları da sadece aşhaneleri ifade için kullanılır olmuştur.

yetle «fakirlere» mahsus olduklarını gösteren cümleler ile bilhassa *imaret* kelimesine rastlanır. Şu halde zâviye ile imaretler arasında hayli girift bir durum var gibidir. Başlangıçta muayyen ve büyük saygı gösterilen velîler için müstakil zâviyeler yapılmıştır. Baba Sultan, Postinpuş Baba, Ahî Evren gibi. Fakat Osmanlı devletinin kudretli bir siyasî varlık olması ile, başta ilk Osmanlı beyleri olmak üzere diğer ileri gelenler de, bu beyliğin ilk kuruluşu ve yayılışında hayret verici derecede mânevî ve maddî destekleri olduğu bilinen bu çeşit velîler ile onların etrafında bulunan dervişleri için bir takım daha büyük, daha iddialı mimarîlere sahip binalar kurmuşlardır ki, bunlara *imaret* denilmektedir. Bunların yanlarına türbelerini de yaptıran Osmanlı ileri gelenleri, böylece kökü Asyada olan bir geleneği, içinde veya yanında bânisinin mezarı olan *Ribat*'lar an'anesini devam ettirmiş oluyordular. Gayet tabîî olarak, içinde mescidi bulunan yanlarındaki tabhane odaları zâviye olarak kullanılan yâni bir şeyh tarafından idare edilerek, misafirlere barınak olan bu binaların bazı hallerde civarlarında ayrıca bir medrese de kurulduğu oluyordu. Fakat ayrıca yakın çevrelerinde bazı lüzumlu ufak binalar, müstemilât yapıları da ekser hallerde ahşap olarak inşa ediliyordu. Yanlarında zâviye hücreleri olan binalar yavaş yavaş esas gâyenin kaybolması ile mimarîlerinde bir değişiklik meydana gelmiştir. Önce kapalı avlu sofası ortadan kalkmış, sonra da, yan hücreler esas binadan, *mescid*'den ayrılarak başlıbaşına bir bina haline gelmişlerdir. Zamanla hakikî anlamını tamamen kaybeden imaret terimi sonraları yalnız bir takım düşkünlere ve cami müstahdemi ile medrese talebelerine bedava yemek veren bir *aşhaneye* inhisar ederken, zâviye-imaretler de tamamen unutulurak yerlerini bildiğimiz tekkeler alıyordu. Bu araştırmamız, tekkelerin en eski devrinden geç Osmanlı devrine kadar geçirdiği istihaleleri belirtmek olmadığından, bu çok geniş konuyu bir tarafa bırakarak, sâdece muayyen bir grup ile meşgul olacağız.

Diğer taraftan birçoğunun kitabe ve vakfiyeleri veya diğer tarih kayıtları bunların muayyen bir gaye ile, muayyen bir topluluğa tahsisen *zâviye* veya *imaret* olarak yapıldıklarını ifade etmektedir. Bu teşekküllerin kendileri için yapılan bu binalardan ne surette istifade ettiklerini şimdiki halde açık bir şekilde bilemiyoruz. XIV. yüzyılda İbn-Batuta Türk-Anadolu'da zâviyeden zâviyeye misafir edilerek dolaşmıştır [67]. Eski *Fütüvvetname*'lerde bunların açıklık

[67] C. Defrémery - B. R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, Paris 1877, II, 255.

yerlerde olmaları, ortalarında bir su havuzunun bulunmasının gerektiği öğreniliyor [68]. İncelediğimiz binalarda bu şartların ne kadar hassasiyetle gözönünde tutulduğu kolaylıkla tesbit edilebiliyor. Yan höcrelerde şeyhlerin ve misafirlerin kalabildikleri, ve bu höcrelere serbestçe girip çıkabilmek için ekser hallerde binanın içinden dolaşmaksızın dışarıya kapıları bulunduğu da dikkati çekmektedir. Bazı misallerde bu iskân höcrelerinin giriş kısımlarında bir nevi hol şeklinde birer mekân bulunduğu da görülür.

E. Bu binaların adlandırılması (terminoloji) :

İncelemekte olduğumuz binaların iki yanlarındaki kanat şeklindeki odalar genel olarak *tabhane* (=misafirhane) olarak adlandırılmaktadır. Böylece bunların mahiyetlerini ortaya koyabilecek terimlerden bir tanesi belirmiş olmaktadır. Ancak *tabhane* binaların esas görevini açıklamaya kifayetsizdir. *İmaret* ise bu çeşit binalar için çok geniş bir terimdir. Bu terim çeşitli şekillerde kullanılmakta olduğundan *şimdiki halde* yanıltıcı olabilir. Biz bu bakımdan bu tip binaları *zâviye-cami*, veya *zâviyeli cami* olarak adlandırmanın daha doğru olacağını düşünüyor ve bu nevi, bu ad altında Osmanlı-Türk mimarisinde ayırd etmenin lüzumuna inanıyoruz. Başlangıçta zâviyelerde kullanılan bu mimarî şekil, zamanla aynı gayeyi cevaplandırılan bazı hayır binalarının yapılması ile zâviyeli-cami şeklinde inşa olunmuş ve bu hal, bu müessesenin kaybolmasına, XVI. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür.

IV

BAŞLICA ÖRNEKLER

Hüdavendigâr İmaretî (Bursa) : Kapluca İmaretî adı ile I. Murad (1360-1389) tarafından belki 1365 e doğru yaptırılmıştır. O devrin şehrin dışında hâkim bir noktadadır. Avlulu, dört eyvanlı medrese tipinden geçişi gösteren en tipik eser budur[69].

[68] *Nasrî fütüvvet-nâmesi* (Köp. Ktp. Mecmua, 1597), «İktisat Fak. Dergisi» XI (1949/50), 339, kşl. 86-87.

[69] Wilde, *Brussa*, 12; Çetintaş, *Anıtlar*, II, 1; Gabriel, *Bursa'da Murad I camii*, VD, II (1942) 37 vd.; Baykal, *Bursa*, 27; Gabriel, *Brousse*, 51; T.

Nilüfer Hatun İmaretı (İznik) : I. Murad tarafından 1388 de annesi için yaptırılmıştır. İbadet mekânı/ bir eyvan gibi uzun olmakla beraber bir kemerle ortadan iki bölüme ayrılmış ve bunlar birer kubbe ile örtülmüştür. Yan höcreler kubbeli tek odalardan ibarettir [70].

Baba Sultan zaviyesi (Kestel - İnegöl arası) : Orhan Gazi, belki de I. Murad devirlerinde yaşayan Hoy'lu Baba Sultan (Geyikli Baba) için yaptırılmıştır. Elimize geçen fena bir resminden anladığımıza göre, ortada tek kubbeli ibadet mekânı ile kubbeli yan kanatlardan ibarettir [71].

Seyyid Mehmed Dede zaviyesi (Yenişehir) : I. Murad tarafından Buhara'lı Seyyid Mehmed Dede (Postınpuş Dede) için şehrin dışındaki bir tepe üstünde yaptırılmıştır. Tek kubbeli ibadet mekânı ve kubbeli birer yan kanattan ibarettir. Arada, ustalıkla yerleştirilmiş son derece küçük kapalı avlu kubbeleri vardır [72].

Yakub Çelebi zaviyesi (İznik) : Kapalı avlu kubbesi daha ufak, ibadet mekânı ise büyük kubbe ile örtülü olan bu binada yan höcreler aynalı tonozlar ile kapatılmıştır. I. Murad'ın şehadeti üzerine 1389 da idam edilen oğlu Yakub Çelebi'nin ne münasebetle bu zâviyeye adının verildiği incelenmeğe muhtaçtır [73].

Gökbilgin, *Murad I tesisleri ve Bursa imareti vakfiyesi*, «Türkiyat Mecmuası», X (1953) 217-234; fransızcası, *Les donations des fondations et le vakfiye de Murad I e, concernant le Zaviyeh de Brousse dite Kapluca İmaretı (787 h. = 1385)*, «Proceedings of the XXII. Congress of Orientalists - İstanbul 1950.», Leiden 1957, 375-376. XXII. M. Müsteşrikler Kongresi münasebetiyle tarihi vesikalar sergisi kataloğu, İstanbul 1951, 16, no. 205.

[70] Gurlitt, *Die islamitischen Bauten von İznik*, OA, III (1912/13) 54; Ülgen, *İznik'de Türk eserleri*, VD, I (1938) 65; K. Otto-Dorn, *Das islamische İznik*, Berlin 1942, 52; S. Eyice, *İki Türk âbidesinin mahiyetleri hakkında notlar: İznik'de Nilüfer Hatun imareti ve Kayseri'de Köşk medrese*, AÜİFSTY, II (1958) 107.

[71] *Şıkkpaşazâde*, böl. 38 ve 156; Neşri, I, 167-169; Hammer, *Hist. de l'Emp.* Ot. I, 153; Cevdet Damar, *Gürsü nahiyesi monografyası*, Bursa 1955, 29 vd.; Ayverdi, *Orhan devri*, AÜİFSTY, I, 134, no. 31 (tafsilât yoktur).

[72] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX (1935) 9; *Şıkkpaşazâde* (Atsız bas.) böl. 156, 231; 235, böl. 158; Neşri (Köymen-Unat bas.) I, 309; F. Taeschner, *Beitraege zur frühosmanischen Epigraphik*, «Der Islam» XX (1932) 116-126; S. Eyice, *La mosquée-zaviyah de Seyyid Mehmed Dede à Yenişehir*, In *Memoriam E. Diez*, İstanbul, 47-66 (basılmakta).

[73] Gurlitt, *Die islamitischen Bauten von İznik*, OA, III (1913) 55; A. Sâlm Ülgen, *İznik'de Türk eserleri*, VD, I, (1938) 66; K. Otto-Dorn, *Das*

Cami, (Eski Manyas) : Taeschner tarafından sağlam hiçbir esasa dayanmaksızın bu tipin en eski örneği olarak görülmeğe istenmekte ve Karasi beyliğinin 1336/37 de sona ermesi sırasında bu caminin de inşaatının tamamlanmadan bırakıldığı iddia edilmektedir. Kanaatimize göre, bu da XIV. yüzyıla âit bir Osmanlı eseridir. Yakınında bir türbe ve yanlarında bitişik, kubbeli kanatları vardır [74].

İmaret camii (Geyve) : Üzerinde çok geç devre âit bir kitabe bulunan, bu minaresiz eserin duvar örgüsü karakter itibariyle diğer benzeri binalardaki gibidir. Kapalı avlu mekânı kubbeli, bir bursa kemeri ile ayrılan esas ibadet mekânı ise bir aynalı tonoz ile örtülmüştür. Bu bakımdan bu eser, Hüdavendigâr İmaretinden daha gelişmiş şekle geçişi aksettiren bir misal sayılabilir. Birer kubbeli ve evvelce ocaklı olan yan kanatları vardır. Çok dar olan tonozlu ve pâyeli giriş holü, başka hiçbir eserde rastlanmayan bir biçime sahiptir. Bu arkaik elemanlar bu eseri XIV. yüzyıla tarihlendirmemize kâfidir. Zaten haziresi de bu devre âit mezartaşları ile doludur [75].

İmaret (Eski Bilecik) : Bugün tamamen boşalmış hakikî Bilecik'in biraz dışında bulunan bu binanın da tarihi bilinmiyor. XIV. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Geç bir devirde çok büyük değişiklik yapılarak yan kanatlar ve ortası açık olan son cemaat yeri yıkılıp kaldırılmıştır. Bunların izleri görülüyor. Kabartma süsler ile be-

islamiche Iznik, 60-63; Yakup Çelebinin şahsiyeti hakkında bir katalan ef-sanesi ile ilgili olarak bk. N. Iorga, *Contributions catalanes à l'histoire byzantine: L'histoire romantique de Yakoub Tselébi*, «Revue du Sud-Est Européen» IV (1927) 308-313.

[74] F. W. Hasluck, *Cyzikus*, Cambridge 1910, 117; F. Taeschner, *Eski Manyas ve harabeleri*, *Milletlerarası I. Türk sanatları Kongresi özetleri*, Ankara 1959, 56-59.

[75] Halen Belediye ambarı olarak kullanılan bu çok iyi durumdaki değerli bina hakkında müsbet bir bilgi edinmek mümkün olmadı. Geyve 1313 de feth olunmuş, kşl. İ. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 9; Orhan Gazi Devrinde Anadolu'yu dolaşan Arap seyyahı İbn-Batuta, Geyve'de bir zâviyede misafir olduğunu anlatır, kşl. *Voyages İbn-Batoutah*, (Defremery - Sanguinetti,) II, 332. Orhan camii olarak da bilindiği anlaşılan bu eserin, bacasları henüz dururken çekilmiş eski bir fotoğrafı için bk. Maarif Vekâleti, Müzeler U. Md., *Türkiye Tarihi Anıtları (Öntasarı)*, Ankara 1946, res. 104. Binanın üzerinde bir tamire ait H. 1159 (1746) tarihli bir kitabe vardır.

zenmiş bir bursa kemerinin ayırdığı iki mekân eş kubbeler ile örtülüdür. Yan höcrelerin tonozlu oldukları bazı kalıntılardan anlaşılıyor [76].

I. Bayazıd camii (Edirne) : I. Bayazıd (1389-1403) tarafından muhtemelen XIV. yüzyılın sonlarında, eski bir Bizans yapısından istifade suretiyle yapılmıştır. Ortası kubbeli, üçkolu beşik tonozlu haçvarı bir bina, kubbeli iki odanın eklenmesi ile bir zâviye-cami haline getirilmiştir [77].

Ebu İshak zâviyesi (Bursa) : Gerek kitabesinden gerek H. 802 (1399) de tertiplenen vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Yıldırım Bayazıd tarafından Şeyh-i Gâzi denilen, Ebu İshak İbrahim b. Şehriyâr el-Kazerunî (963-1034) nin ashabına tahsis olunmuş bir zâviyedir. Kitabesine göre Fatih tarafından H. 884 (1479) da tamir ettirilmiştir. Binanın mimarîsi arkaik bir hüviyette olduğundan biz, bunun Bayazıd devri eseri olduğunu kabul ediyoruz. Bir şeyhi ve bir imamı olan zâviye, «Ebu İshak ashabına ve gelenlerin, misafirlerin, mukimlerin ağırlanması için» vakfedilmiştir. Önünde de ayrıca bir türbe vardır. Hüdavendigâr imaretinin ufak ölçüde benzeri olan bu zâviye-cami'nin bir soncemaat yeri, beşik tonozlu namaz mekânı vardır. Yan höcreler, kubbeli avlu sofasına açılırlar [78].

[76] Necmi Güney, *Bilecik tarihi*, 1937; H. Orak, *Türkiye klavuzu I*, Ankara 1946, 553-554 (burada eski bir resmi var); K. Erdmann, *Nachtraege*, AA (1957) 363, res. 2; Bilecik 1298 de feth olunmuş ve Erken Osmanlı devrinin önemli simalarından Şeyh Edebalı burada yaşamıştır. İnşaatında Antik ve Bizans parçalar kullanılan, çok ilgi çekici özellikler olan ve ayrıca içindeki büyük kemerde, başka emsali görülmiyen hârikulâde bir kabartma tez-yinat bulunan bu son derece değerli eser, acele olarak kurtarılmadığı takdirde pek yakında çökecektir.

[77] R. Osman, *Edirne Rehnması*, Edirne 1920, 35; Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, OA, I (1910/11) 4; Aslanapa, *Edirne*, 2-6; O. Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1940, 53; Topkapı sarayı, *Arşiv klavuzu*, I (1938) 61; Gökbilgin, *Paşa İvâsi*, 177; bu binanın yeni bir plâni tarafımızdan hazırlanmıştır, bk. S. Eyice, *Bizans devrinde Edirne ve Edirne'deki Bizans eserleri*, *Edirne fethinin 600. yıldönümü Hatıra kitabı*, (basılmakta).

[78] Baykal, *Bursa*, 129, 198 (no. 97 kitabe); Gabriel, *Brousse*, 139, res. 80 (plânı); Fuad Köprülü, *Ebu İshak Kazerunî und die İshaqî Derwische in Anatolien*, «Der İslam» XIX (1930) 18-26; vakfiyesi hak. bk. Adnan Erzi, *Bursa'da İshakî dervişlerine mahsus zâviyenin vakfiyesi»* VD, II (1942) 423-429; E. H. Ayverdi, *Fatih devri*, 58/59. Zâviye olduğunu belirten bir şey yok der ki, kanaathimizce yanlış bir hükümdür.

Firuz Bey camii (Milâs) : I. Bayazıd'ın Milâs ve dolaylarını idareye memur ettiği Firuz Bey tarafından H. 794 (1394/95) de yaptırılan bu zâviye-cami'de birer yan höcre vardır. İbadet mekân tek kubbe ile örtülü, buna karşılık hayli ufak ölçüde olan kapalı avlu mekânı özel durumunu belirtmek kaygusu ile bindirme tekniğinde orijinal bir örtü ile kapatılmıştır [79].

Bayazıd İmaretı (Balıkesir) : Belediye gaz deposu haline getirilen ve bütün örtü sistemi ile iç teşkilâtını kaybeden bu önemli eserin mevcut paçalarından aslında bir zâviye-cami olduğu ve yanlarda her bir tarafta hiç değilse ikişer höcre bulunduğu tahmin edilebilir [80].

Bayazıd İmaretı (Bursa) : Bayazıd tarafından H. 793 (1390)de başlanan ve Musa Çelebi tarafından tamamlandığı rivayet edilen bu camii, bir zâviye-imaret olduğu vakfiyesinde sarahatle belirtilmiştir. An'anevî dört eyvanlı bina tipinin burada kubbe ile örtülü yan eyvanlarda yaşamağa devam ettiği görülmektedir. Kapalı avlu kısmı kubbe ile örtülüdür. Ancak bu binanın örtüsünün 1855 den sonra yeniden yapıldığı tesbit edilmektedir. İki yanlarda ve kubbeli yan eyvanların ilerisinde ve gerisinde ikişer höcre bulunuyor. Bu eser, Hüdavendigâr'da başlıyan gelişmenin önemli kademelelerinden birine işaret eder [81].

Yukarı Cami (Kuruşunlu - İnegöl civ.) : Belki I. Bayazıd devrine ait olan bu binanın kapalı avlu ve yan kanatları tonozludur. Yenişehir'de Pontınuş Dede'de olduğu gibi, ibadet mekânı müstakil bir mekân halinde tecrid edilmiştir [82].

[79] K. Wulzinger, *Die Piruz Bey Moschee zu Milas, Festschrift d. Tech. Hochschule Karlsruhe*, 1925; P. Wittek - F. Sarre - K. Wulzinger, *Das islamische Milet*, Berlin 1935, 67; A. Akarca - T. Akarca, *Milâs*, İstanbul 1954, 99 - 102.

[80] F. W. Hasluck, *Cyzikus*, Cambridge 1910, 89; Hüseyin Orak, *Türkiye klavuzu*, I, Ankara 1946, 452. Bizzat göremediğimiz ve kitabesini de elde edemediğimiz bu önemli eserin 1961 de yıktırılması için Belediye teşebbüse geçilmiştir. Bu eser hakkında elde edebildiğimiz bilgiler maalesef birbirini tutmamaktadır. Yıldırım İmaretı hk. ayrıca bk. Kâmil Su, *Balıkesir şehir hatırası*, İstanbul 1937, 13 - 16.

[81] Wilde, *Brussa*, 20; Çetintaş, *Anıtlar*, II, 22; Baykal, *Bursal*, 155; Gabriel, *Brousse*, 61.

[82] A. Sâim Ülgen, *Kuruşunlu âbideleri*, GSAk. Y, I (1962) basılmakta.

Timurtaş Camii (Bursa) : H. 806 (1403/04) de ölen Timurtaş adına yapılan bu zâviye-cami'de 1802 de büyük ölçüde değişiklik yapılmış olmasına rağmen, aynı tertibin anaçizgilerini bulmak mümkün oluyor [83].

Horozlu İmaret (Tokat) : Çelebi Mehmed zamanında yapıldığı söylenmektedir. Tokat 1390/95 e doğru Osmanlılar eline geçtiğine göre XV. yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır. İbadet mekânı tonozlu, kapalı avlu kısmı ve yan kanatlar kubbelidir. Bu bina, bu çeşit eserler içinde, Hüdavendigâr İmareti ve Yakub Çelebi (Kühahya) imareti ile, eski prototipe en yakın olan misaldir. Girişte bir eyvan bulunduktan başka, ibadet mekânı da eyvan şeklinde tonozludur. Yakınında bir de velî türbesi bulunmaktadır. Minaresi yoktur [84].

Bayazid Paşa camii (Amasya) : H. 817 (1414) - 822 (1419) arasında vezir Bayazid Paşa tarafından yaptırılan bu binada bütün mekânlar kubbe ile örtülüdür. Yalnız, avlu mekânın yan duvarlarında hem bunların masif kitlesini yumuşatmak hem de an'anevî yan eyvanları zahiren devam ettirmek için birer kör kemer yerleştirilmiştir. Böylece yan eyvanların tamamen unutulmasına giden gelişme içinde son bir merhale tesbit edilmektedir [85].

Orhan Gazi İmareti (Bursa) : Esası H. 740 (1339) da yapılmış olmakla beraber, Karamanoğlu tarafından yakılarak H. 820 (1417) de I. Mehmed'in emri ile yeniden yaptırılmıştır. Neşri'ye göre bu imaret ilk yapıldığında çevresi öylesine ıssız idi ki, ikindiden sonra âdem varmağa korkardı. Kitabesinde imaret denilmekte, vakfiyesinde ise evvelce zâviye olduğu ifade olunmaktadır. Orhan Gazi'nin yaptırdığı ilk imaret-zâviyenin ahşap olduğunu ve H. 816 (1414) de yakıldıktan sonra şimdiki şekli ile inşa olduğuna ihtimal verile-

[83] Baykal, *Bursa*, 111; muhtelif Timurtaş'lar hak. bk. *Bursa Halkevi, Tarih tetkikleri*, Bursa 1933, 38 vd. bizi ilgilendiren 4. dür (kşl. 40); Gabriel, *Brousse*, 139.

[84] Tokat hakkındaki yayınların hiçbirinde mevcut olmayan bu birinci derecede önemli eser, 1962 de Sanat tarihi bölümü asistanları tarafından tesbit edilerek resimleri ve plânı çıkarılmıştır.

[85] Gabriel, *Monuments*, II, 25; İ. Hakkı (Uzunçarşılı), *Kitabeler*, İstanbul 1927, 112.

bilir. Nisbeten geç tarihli örneklerde de rastlandığı gibi, yan höcrelerin önlerinde birer dar ara bölüm bulunmaktadır [86].

Yeşil İmaret (Bursa) : H. 822 (1419/20) de I. Mehmed tarafından yaptırılmış ve uzun süre Yeşil İmaret olarak tanınmıştır. An'anevî dört eyvan prensibinin hâtırasının yaşatıldığına bir delil olmak üzere, burada da (Bayazıd I imaretinde de olduğu gibi), yanlarda höcrelerin aralarında kubbe ile örtülü yan eyvanlar mevcuttur [87].

Gazi Mihal İmareti (Edirne) : H. 825 (1422) de yaptırılan bu eserde, kubbeli iki mekân birbirini takip etmekte, yanlarda ise tonozlu birer höcre bulunmaktadır. İmaret olarak şöhret bulan bu eserin evvelce zâviye olduğu daha yıllarca önce Edirne tarihçisi Bâdi Efendi tarafından belirtilmişti [88].

Muradiye camii (Bursa) : H. 828 (1425) - 830 (1426) da biten bu zâviye-cami birçok bakımdan Orhan imareti ile benzerliğe sahiptir. Yan höcreler ile soncemaatyeri arasındaki ara mekân burada da vardır. Yan mekânların altında kapalı avlu mekânına tamamen açık olmadıkları, burası mahalle camii haline geldikten sonra buradaki perde duvarlarının kaldırıldığı kolaylıkla anlaşılmaktadır [89].

[86] Wilde, *Brussa*, 11; Çetintaş, *Anıtlar I*, 17; Gabriel, *Brousse*, 46; Baykal, *Bursa*, 102; Ayverdi, *Orhan devri mimarisi*, AÜFSTY, I (1956) 127, bu eseri Orhan devrine ait görmek ister. Halbuki gerek kitabesinin ifadesinden, gerek çok gelişmiş mimarisinden biz bu binanın şimdiki hali ile ikinci inşaatına ait olduğu sonucuna varıyoruz. Bu eserin, ilk yapıldığında ıssız bir yerde olduğunu, *Neşri I*, 187, bildirir. Evvelce zâviye olduğu hakkında bk. H. Hüsameddin, *Orhan Bey vakfiyesi*, TTEM, No. 17-94 (1926) 284-301, bk. 286.

[87] Wilde, *Brussa*, 36; Gabriel, *Brousse*, 79 vd.; Baykal, *Bursa*, 137; S. Çetintaş, *Yeşil cami ve benzerleri cami değildir*, İstanbul 1958; 1855 depreminde burası da o derece harap olmuştur ki, bir ara üstünün ahşap çatı ile kapatılması dahi düşünülmüştür. Ayrıca bk. yukarıda not 7.

[88] Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, OA, I (1910/11) 52, res. 7 (Ghadime Ali ??) Aslanapa *Edirne*, 98; O. Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, 66; Gök-bilgin, *Paşa livası*, 57, 244 ve not 203.

[89] Wilde, *Brussa*, 51 (plân yanlışdır); Baykal, *Bursa*, 39; Gabriel, *Brousse*, 105 vd.; (iyi plân ve restitüsyonu vardır).

Yörgüç Paşa İmaretî (Amasya) : H. 832 (1428) de vezir Yörgüç Paşa tarafından kitabesinden anlaşıldığına göre «fakirlere» (yâni dervişlere) mahsus olmak üzere yapılmıştır. Soncemaatyeri burada bir türbe yapılması yüzünden tadilâta uğramıştır. Esas yapı, normal çifte kubbeli ve yanlarda birer höcrelidir [90].

Beylerbeyi İmaretî (Edirne) : Beylerbey Yusuf Paşa H. 832 (1429) da yaptırtmıştır. Yanlarda kubbeli birer höcre vardır. Kapalı avlu kısmı harap kubbesinde aydınlık fenerini muhafaza etmiştir. Kible ciheti bir kilise mihrabı gibi olan esas ibadet mekânı ise değişik bir tipte olarak çok zengin intikal unsurlarına sahip iki bölüme ayrılmış, bunlardan birincisi küçük bir kubbe, en ilerideki bir yarım kubbe ile örtülmüştür [91].

İmaret Camii (Filibe) : II. Murad vezirlerinden Şahabeddin (veya Kula Şahin Paşa) Paşa tarafından 1430 a doğru yaptırtılmıştır. Burada da Bursa'daki Muradiye'nin tertibi tekrarlanmıştır [92].

Murad zâviyesi (Edirne) : H. 839 (1435/36) da II. Murad yaptırtmıştır. Evliya Çelebi, Zâviye-i Murad denildiğini ifade eder. İki büyük kubbeli ve yanlarda birer höcrelidir. Kapalı avlu mekânının döşemesinin sonradan doldurulduğu son tamirde görülmüştür. Buradaki kubbenin ortasında aydınlık feneri mevcuttur [93].

[90] İ. Hakkı (Uzunçarşılı), *Kitabeler I*, 116; Gabriel, *Monuments I*, 33.

[91] Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, OA, I (1910/11) 53, res. 10, çok eksik ve yanlış olan plân, Aslanapa, *Edirne*, 91 de tekrarlanmıştır. Rumeli Beylerbeyi Mirmirân Sinan Paşa (doğrusu: Sinanüddin Yusuf Paşa) ve imaretî hakkında, T. Gökbilgin, *Paşa İvâsı*, 30, 253.

[92] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 384; J. Petkov, *Bulgarien*, Sofia tz. 73 (1430 ait olarak kabul edilmektedir); G. Rudloff - Hille, O. Rudloff, *Die Stadt Plovdiv und ihre Bauten*, «Izvestija (= Bulletin) de l'Inst. Arch. Bulgare» VIII (1935) 390; bulgarca olan bu yazının almanca özeti için bk. aynı yerde, 423-424; Şahabeddin Paşa ile Kula Şahin Paşanın aynı şahıs olduğu hakkında bk. T. Gökbilgin, *Paşa İvâsı*, 255.

[93] Evvelce Zâviye-i Murad denildiği ve hattâ mevlevihane olduğu hakkında bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 435; Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, OA, I, (1910-11) 52, res. 9, lev. XVII; Aslanapa, *Edirne*, 83; R. Osman, *Edirne Rehnâmâsı*, 37; O. Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, 58; T. Gökbilgin, *Paşa İvâsı*, 203, bilhassa not 93 (Hibrî Çelebi'den burasının Mevlevihane olduğu hakkındaki kayıt aynen mevcuttur.) Önce mevleviler için yapılmış, fakat sonra cami haline getirilerek yakınında ayrıca bir mevlevihane inşa edilmiştir!

Alaca Cami (Üsküp) : H. 842 (1438/39) da Gazi İshak Bey yaptırtmıştır [vakfiyesi H. 848 (1445)]. Bina hayli tadilat görmüştür. Esas ibadet mekânı dar bir çıkıntı halinde olup, yan kanatlar sonradan birer kemerle kubbeli kısma açılmıştır [94].

Mezid Bey camii (Edirne) : H. 845 (1441/42) de Alacahırsar (Krusevaç) sancakbeyi Mezid Bey tarafından imaret olarak yaptırılmıştır [95]. Plâni elimize geç olarak geçtiğinden resimlerin sonuna ilâve edilmiştir (bk. s. 79, res. 60).

Yeşil İmaret (Tire) : 1441 e doğru Halil Yahşi Bey tarafından yapılan bu zâviye-camiin de aslında tekke olduğu yolunda bir rivâyet vardır. Bir dereceye kadar Edirne'de Beylerbeyi İmaretini ile bazı benzerlikler gösteren bu eserde yanlarda kubbeli birer höcre, ortada kubbe ile kapalı avlu vardır. Esas ibadet mekânı ise kilise mihrapları şeklinde köşeli olup, bu kısmın üzeri bir yarım kubbe ile örtülüdür [96].

İmaret camii (Kütahya) : Germiyanoglu Yakub Çelebi tarafından imaret olarak H. 814 (1411) de yaptırılan ilk binanın meşhur taş vakfiyesi günümüze kadar gelmiştir. Burada imaretin ilk şeyhinin adı dahi mevcuttur. İkinci bir kitabeden anlaşıldığına göre İsa Fakih tarafından H. 844 (1440/41) de yeniden yapılmış, 1803 de büyük tamir görmüştür. Eski an'aneye bağlılık burada da çok belirlidir. Kubbeli kapalı avlu bütün kompozisyona hâkimdir. Yanlarda kubbeli iki eyvan vardır. Yine kubbeli üçüncü eyvan ise

[94] H. Buda, *Balkantürkische Studien*, Wien 1949, 44, res. 4 deki kesitte, yanların duvarlarının sonradan kaldırıldığı anlaşılıyor, ayrıca bk. E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk âbideleri*, VD, III (1957) 4, res. 7-10.

[95] O. Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, 67; Aslanapa, *Edirne*, 110; T. Gökbilgin, *Paşa İvâsi*, 243; Mezid Bey 1442 de Eflâk'da şehid düşmüştür. Bu binanın henüz bir plâni yayınlanmamıştır.

[96] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 163; R. Riefstahl, *Cenubi garbi Anadoluda Türk mimarisi*, İstanbul 1938, 26 (yanlış olarak tarihini 1333 gösterir); Aslanapa-Diez, *Türk sanatı*, İstanbul 1955, 549 de bir plânını verir ve tarihini 1446 olarak gösterir; R. Anhegger, *Fatih camii*, «Tarih Dergisi» IX (1953) 155 not 11; Ankara Vakıflar Müdürlüğündeki vakfiyesi H. 845 (1441) tarihlidir, kşl. S. Kemal Yetkin, *The evolution of architectural form in turkish mosques*, «Studia islamica» XI (1959) 87-88, not 2, res. 8. (plâni); ayrıca bk. F. Tokluoğlu, *Tire tarihi ve turistik değerler*, İstanbul 1957, 14. tarihini 1441 olarak bildirmektedir.

ibadet mekânıdır. Yanlarda ayrıca kubbeli birer höcre mevcuttur. Geyve'de olduğu gibi hakik bir soncemaatyerinden ziyade bir giriş holü mahiyetinde da ve üç bölümlü bir giriş mekâmı vardır [97].

İmaret camii (Ankara) : H. 848 (1444/45) de ölen Karacabey'in evkafından olan bu zâviye-cami de çok değişmiştir. Buraya H. 844 (1440) tarihli vakfiyesinde sarîh olarak zâviye denilmektedir. Bugün bilhassa örtüsünün hayli değişmiş bir halde olmasına rağmen aslında kapalı avlu kısmının daha ufak bir kubbe ile örtülü olduğu ve yanlardaki höcrelerin kubbeli oldukları anlaşılmaktadır [98].

İsmail Bey İmaretî (Kastamonu) : Candaroğlu İsmail Bey, Şehinşah tepesi üstünde H. 858 (1454) yılında ve ayrıca yapılmış bir misafirhanenin yanında inşa ettirmiştir. Kitabesinde burası imaret olarak gösterilir. Yan höcreler uzun olup, Bilecik'deki gibi çimdi birer tonoz ile örtülüdür. İmaretin yanındaki türbede 1455 de ölen Seyyid Ali Acemî yatmaktadır [99].

Karacabey İmaretî (Karacabey-Bursa) : H. 860/61 (1456/57) de Karacabey adına yaptırılmıştır. Plân tertibi, Bursa bölgesindeki diğer benzerleri gibidir. Burada da ortada iki büyük kubbe, yanlarda kubbeli birer höcre vardır. Bu höcreler ile soncemaatyeri arasına, dar bölümler sıkıştırılmıştır [100].

[97] İ. Hakki Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, İstanbul 1932, 109, taş vakfiye lev. 38 de, iyi bir rölövesi için bk. Ali Kızıltan, *Anadolu beyliklerinde cami ve mescidler*, İstanbul 1958, 84-85.

[98] Mübârek Galip, *Ankara II Kitabeler*, İstanbul 1928, 29 (yalnız türbe kitabesi); E. Mamboury, *Ankara, Guide touristique*, Ankara 1933, 225; İ. Hakki Konyalı, *Karacabey mâmuresi*, İstanbul 1943, A. Saim Ülgen'in ciddi rölöveleri ve vakfiye metni de yayımlanmıştır. Ayrıca bk. N. Can Güleklî, *Ankara, tarih arkeoloji*, Ankara 1948, 119, N. Can Güleklî, *Ankara rehberi*, İstanbul 1949, 79. Üç ayrı Karaca Bey hakkında bk. T. Gökbilgin, *Paşa livası*, 236 ve 238.

[99] M. Behçet, *Kastamonu âsar-ı kadimesi*, İstanbul 1341, 67; T. Mümtaz Yaman, *Kastamonu tarihi I*, İstanbul 1935, 156, 158 de vakfiye özeti; Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia*, Kastamonu 1952, 200-203.

[100] *Aşıkpaşazâde*, Böl. 159; Karaca Paşa Yenışehirde (Giese bas.: nevâhisinde) bir zâviye yaptı, demektedir; F. Taeschner, *Beitraege zur früh-osmanischen Epigraphik*, «Der İslam» XX (1932) 178; W. Judeich, *Bericht über eine Reise im Nordwestlichen Kleinasien*, «Sitz. d. Preus. Akademie» Berlin XXXVI (1898) 2 resmî var.; Ayverdi, *Fatih devri*, 263.

Hamza Bey Camii (Bursa) : 1461 de ölen Hamza Bey adına olan bu zâviye-cami, tertip bakımından Karacabey imaretinin aynen benzeridir [101].

Hamza Bey Camii (Selânik) : Herhalde 1430 da Selânik fet-hinde bulunan ve 1461 de Kazıklı Voyvoda tarafından şehid edilen Hamza Bey (Paşa) tarafından yaptırılmış olması muhtemel olan bu eserin maalesef içerisini incelemek mümkün olmamıştır. Tek kubbeli bir orta kısmın iki yanında şimdi sakıflı hücreler vardır. Selâniğin Türk olduğu devirde cemaati en bol cami olduğundan açık avlusunun üstü kapatılmıştı. Bu misali listemizde ihtiyatla yer vermek zorunda olduğumuzu da burada belirtmek isteriz. Her-nekadar dışardan tabhaneli bir bina tesirini bırakmakta ise de, Türk sanatında Üçşerefeli tipi dediğimiz cami tipinin de dış görü-nüşünün aynı olduğunu hatırlamamağa imkân yoktur. Nitekim Güzelce Hasan Bey (Hayrabolu) Camii de dış görünüş bakımından Hamza Bey'e benzemekle beraber, adı geçen tipin bir misalidir [102].

Mahmud Paşa Camii (İstanbul) : H. 867 (1462) de Sadrâzam Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Zâviye-camiler serisi için-de burada ilk defa olarak yeni bir hamle yapıldığı görülmektedir. Kubbeli çifte büyük mekânlar birleşmiş, ve hücrelerden atnalı gibi bu iki mekâmı saran bir dehlizle ayrılmıştır. Bazı örneklerde rast-ladığımız basit ayırıcı ara mekân burada önemli bir fonksiyon ala-rak, mimarî bir kompozisyonun yaratılmasına sebep olmuştur [103].

[101] Wilde, *Brussa*, 56; Baykal, *Bursa*, 35; Gabriel, *Brousse*, 141; Ay-verdi, *Fatih devri*, 228 (rölövesi var); Hamzabey hakkında bk. A. Ziya Topaç, *Hamzabey tarihi*, Bursa, 1949.

[102] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, 158, not 9, burasını H. 1028 (1628/29) tarihli göstermektedir. S. Eyice, *Yunanistan'da Türk mimari eser-leri I*, «Türkiyat Mecmuası, XI, (1954), 169, res. 17; iç görünüşü için bk. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, 181, lev. 32; A. Z. Topaç, *Hamzabey tarihi*, 32, de XV. yüzyılda yaşayan Hamzabey'in Selânik'de evkafı olduğunu kaydeder. Bugün kısmen sinema, kısmen çarşı haline gelen bu ca-miyi incelemek mümkün olmamıştır. İnşa tarihini doğru olarak tesbit etmek elzem olduğundan başka, Üç şerefeli cami tipi eserler sınıfına girip girme-diğinin de yerinde yapılacak bir araştırma ile tâyin edilmesi gereklidir. Bu yüzdendir ki, Selânik-Hamza Bey camiini burada kaydı ihtiyatla bildiriyoruz. Şarabdar Hamza Bey hakkında bk. Gökbilgin, *Paşa livâsi*, 234.

[103] Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 62; Aşıkpaşazâde, böl. 159; Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *Hadikat'ül cevâmi*, I, 191; S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 24; A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople*, «Syria» VII (1927) 363; Ayverdi, *Fatih devri*, 174;

Murad Paşa Camii (İstanbul) : Sadrâzam Has Murad Paşa H. 874 (1470/71) de yaptırtmıştır. Burada artık eski geleneğe bağlı unsurlar ortadan kaybolmuştur. Kapalı avlu mekânını ayıran tek husus kubbe intikalinin öndekinden farklı oluşudur. Fakat yanlardaki çifter höcreler yine bu ilk kubbeli mekân ile irtibat halinde olmağa devam etmektedir [104].

Rum Mehmed Paşa Camii (Üsküdar) : H. 876 (1471/72) de yapılan ve biri yakın tarihte olmak üzere iki büyük tamir gören bu zâviye-camide yanlarda kubbeli ikişer höcre bulunmakta ve bunlar büyük kubbenin örttüğü kapalı avlu mekânı ile bağlantılı bulunmaktadır. Bir yarım kubbenin örttüğü esas ibadet mekânı ise, bir bakıma Beylerbeyi (Edirne) ve Yahşi Bey (Tire) İmaretlerini andırmaktadır [105].

İmaret Camii (Afyon Karahisar) : 1482 de ölen Sadrâzam Gedik Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. İstanbul'da Mahmud Paşa camiinde de karşılaşılan yenilik temayülü burada da kendisini hissettirir. İki çeşit kubbe ana mekânları örter. Kubbeli yan eyvanlar burada mevcut olmakla beraber içeri değil dışarı açılırlar. Yanlardaki ikişer höcre ise, bu ara eyvanlar ile dışarıya bağlanmıştır [106].

İsa Bey Camii (Üsküp) : Çok girift olduğundan okunuşunda güçlük çekilen kitabesine göre, İsa Bey tarafından yaptırılarak H. 880 (1475/76) da bitmiştir. İki eş büyük kubbesi, yanlarda ikişer höcre vardır. Kapalı avlu sofasının yan duvarlarında, eski yan eyvanları hatırlatır gibi iki kör kemer vardır [107].

[104] Gurlitt, *Baukunst*, 63; Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *Hadika*, I, 204; Eyice, *İstanbul*, 87; Ayverdi, *Fatih devri*, 190; T. Gökbilgin, *Paşa İvâsi*, 335; vakfiyesi 877 tarihlidir; Gabriel, *Les mosquées*, 365.

[105] Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *Hadika*, II, 195; Eyice, *İstanbul*, 112; Ayverdi, *Fatih devri*, 219; Gökbilgin, *Paşa İvâsi*, 334.

[106] Erdmann, *Beobachtungen auf einer Reise*, AA (1954) 199, res. 24; Ayverdi, *Fatih devri*, 252 (rölöve ve resimleri var.); 1557 de İstanbul'a gelen Arap seyyahı Kutbeddün Mekki, Afyon'da Gedik Ahmed Paşa imaretinde gelip geçenlere yemek çıkarıldığını bildirir, «Tarih Semineri Dergisi» 1/2 (1937), 35; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II (1929) 24; zelzelede yıkılan kubbelerin H. 1210 (1795) de yeniden yapıldıklarını belirten bir kitabesi vardır.

[107] H. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien 1949, 47 (rölöve ve resimleri var.); Ayverdi, *Yugoslavyada Türk âbideleri*, VD. III (1957) 5, res. 12-16.

Uzun Hasan (?) Camii (Fethiye - Malatya) : Erdmann tarafından Abdurrezzak Paşa camii adı ile yayınlanan eserin Bayındırlık köyünde Uzun Hasan (1453-1478) ın yaptırdığı cami ile aynı olup olmadığını tesbit edemedik. Burada esas ibadet mekânı tek büyük kubbeli bir salondan ibaret olup yanlardaki kubbeli kanatlar ise soncemaatyerine açılmaktadır [108].

Sofular Camii (Amasya civ.) : Hakkında çok az ve müphem bilgiler edinebildiğimiz bu eserin 1485 de yapıldığı ve klâsik iki büyük mekânından başka yanlarda kubbeli ikişer höcresi olduğu öğrenilmektedir. Kapalı avlu sofası orijinal bir örtü sistemine sahiptir [109].

Ishak Paşa İmaretî (İnegöl) : Vakfiyesi H. 891 (1486) tarihli olan bu eser, Hamza Bey (Bursa) da olduğu gibi tek kubbeli kanatları ile soncemaatyeri arasında birer dar ara bölüm vardır. Vakfiyesinde «fakirlere» mesken ve mekân, uğrayıp gelenlere, misafir ve mukim müslümanlara «konak ve sığınak» olarak vakfedildiği belirtilmiş, başına bir imam ve bir de şeyh konmuştur [110].

Alaca İmaret (Selânik) : Aynı Ishak Paşa'nın eseri olan bu imaretin vakfiyesi H. 892 (1486/87) tarihlidir. İki büyük mekân

[108] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 6; Ekrem Yalçınkaya, *Muhtasar Malatya tarih ve coğrafyası*, İstanbul 1940, 64; bizzat göremediğimiz bu eserin basit bir krokisini Erdmann, *Nachtraege*, AA (1957) 361, res. 1 de yayınlamıştır. Ancak bu yazar burasını Abdürrezak Paşa camii olarak göstermektedir. Bu durum karşısında eserin bir defa daha incelenmesi yerinde olacaktır. Fazla bilgi için mektupla başvurduğumuz Malatya Millî Eğitim ve Vakıflar Md. den henüz bir cevap alamadık.

[109] Bizzat göremediğimiz bu eser hakkındaki çok müphem bilgiler ile basit bir krokisi Bayan Dr. Semra Ögel tarafından temin edilmiştir.

[110] Ayverdi, *Fatih devri*, 259; A. Saim Ülgen, *İnegöl'de Ishak Paşa mimari manzumesi*, VD, IV (1958) 192 a - 192 d, ayrıca levhalarla eserin mü-kemmel rölöveleri, Vehbi Tamer, *Ishak Paşanın vakfiyeleri ve vakıfları*, VD, IV (1958) 107 vd.; H. 891 (1486) tarihli arapça vakfiyesi ile esasları tesbit edilmiştir. Bunda «İnegöldeki imaretin fakirlere mesken ve mekân, uğrayup gelenlere, misafir ve mukim müslümanlara, evleri, avlusu, mutfığı, kileri, ahır vesairesiyle, velhasıl bütün müştemilâtiyle konak ve melce olarak vakfeylemiştir» (kşl. s. 110), vakfiyede imaretin başına, gelip gidenlere şeyhlik edecek bir dindar ve salih şeyh, namaz kıldırarak bir imam kadrosu da bulunmaktadır. Vakfiyelerde hiç bahsi geçmiyen, yine Selânik'de kiliseden çevrilme bir de Ishâkiye Camii vardır ki, bunun da Ishak Paşanın hayratı olması muhtemeldir, kşl. Eyice, *ay. yazı*, 167.

eş kubbeler ile örtülmüştür. Yine kubbeli yan höcreler doğrudan doğruya kapılar ile dışarı da bağlantılıdır. Vakfiyesinde aynen İnegöl'deki imarette belirtilen hususlar yazılıdır [111].

II. Bayazid İmareti (Edirne) : H. 889 - 893 (1484/1488) yıllarında yapılan bu cami çok büyük ölçüde bir zâviyeli-camidir. Tek kubbeli ibadet mekânının iki yanında herbiri ortasında bir kapalı avlu kubbesine sahip haçvarî tertipli tabhaneler vardır [112].

Davud Paşa Camii (İstanbul) : Kitabesinde kendisini «derviş» olarak tavsif eden Sadrâzam Davud Paşa tarafından, H. 890(1485) de yaptırılan bu zâviye-camide kapalı avlu yoktur. Tek bir kubbe, büyük bir ibadet mekânını örtmekte, mihrap ise, kiliselerde olduğu gibi dışarı doğru bir çıkıntı teşkil etmektedir. Yanlarda kubbeli ikişer höcre olduğu tesiri bırakılmakta ise de aslında bunlardan yalnız ileridekiler hakikî tabhane höcresidir. Soncemaatyerine bitişik olanlar, dışarıya birer kemerle açılan, höcrelerin holleri olarak düşünülmüştür. Yani bunlar bir bakıma eski eyvanları veya kapalı avlu fonksiyonunu devam ettirmektedir [113].

Hatuniye Camii (Tokat) : H. 890 (1485) de II. Bayazid'in anesi Gülbahar Hatun adına yaptırılmıştır. Kapalı avlu yoktur. Esas ibadet mekânı tek kubbe ile örtülü, yanlarda ise soncemaatyerine bağlanan kubbeli birer höcresi vardır [114].

[111] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, 158; Eyice, *Yunanistan'da Türk mimari eserleri*, «Türkiyat Mecmuası» XI (1954), 168-169, res. 15-16; Gökbilgin, *Paşa livâsı*, 430, bu eserin bânisi İnegöl'de türbesi olan İshak Paşadır. Evliya Ç. deki kitabesi H. 889 (1484) tarihini verir. Vehbi Tamer, *Ishak Paşanın vakfiyeleri ve vakıfları*, VD, IV (1958) 119 vd., burada Selânik'deki imaretin, fakirlere, yoksullara ve gelip giden misafirlere tahsis olunduğu belirtilmiş, kadrosuna bir şeyh ve bir de imam konmuştur.

[112] R. Osman, *Edirne Rehnûması*, 44; Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, OA, I (1910/11) 62; Aslanapa, *Edirne*, 62; O. Nuri Peremeci, *Edirne*, 54, res. 12); Gökbilgin, *Paşa livâsı*, 357 vd.;

[113] Gurlitt, *Baukunst*, 61; Ayvansârayî Hüseyin Efendi, *Hadîka*, I, 104; Eyice, *İstanbul*, 89; Gabriel, *Mosquées*, 366; Ayverdi, *Fatih devri*, 114; Gökbilgin, *Paşa livâsı*, 405 vd.

[114] İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, 29; Gabriel, *Monuments*, II, 89; H. Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar devrinde Tokat*, Tokat 1942, I, 50; F. Acunsal, *Gerçeklerin diliyle Tokat*, İstanbul tz. 82 (tarihi: 1484 gösterilir); Gökbilgin, *Paşa livâsı*, 320, not 414; 357, vakıf kaydı H. 898 (1492/93) tarihli.

İmaret Camii (Eğnecik - Tekirdağı) : H. 904 (1498/99) tarihinde yaptırılan bu eserde de Fethiye (Malatya) deki şema tatbik olunmuştur. Burada da kapalı avlu yoktur. Yan höcreler soncemaat-yerine açılan kapıları ile dışarı bağlanmıştır. İbadet mekânı tek kubbenin örttüğü büyük bir hacimden ibarettir [115].

II. Bayazıd Külliyesi (İstanbul) : H. 906-911 (1500-1505) de yaptırılan bu büyük külliye, ibadet mekânı başbaşa bir inkişafın örneğini teşkil eden büyük bir müstakil bir cami halinde olmakla beraber, eski geleneğe yine sadık kalınarak, iki yanlara Edirne Bayazıd külliyesinde de olduğu gibi birer tabhane yapılmıştır. Bunların kendi başlarına ortalarında üzeri evvelce aydınlık fenerine sahip kubbeli-kapalı avlu sofaları, köşelerde orta kısma açılan yine kubbeli höcreleri vardır. Cemaatin çokluğu yüzünden sonraları bunların ara duvarları açılmıştır. Vakfiyesinde imaretin idaresinin bir şeyhe bırakıldığı belirtilmiştir [116].

Kara Davud Paşa Camii (Üsküdar) : H. 911 (1505/06) da ölen Nişancı Davud Paşa yaptırmıştır. Muhtelif tamirlerde şekli ve örtüsü tamamen değiştiğinden ilk tertibini bulmak mümkün olmamaktadır [117].

Büyük İmaret Camii (Trabzon) : H. 911 (1505/06) da vefat eden, II. Bayazıd'ın zevcesi, I. Selim'in annesi Gülbahar Hatun adına yaptırılmıştır. Benzerleri hayli çok sayıda olan tipdedir. İbadet mekânını tek kubbe örtmekte, kapalı avlu bulunmamaktadır. Yanlardaki kubbeli birer höcre dışarı ile irtibat halinde iken, sonraları, höcreleri ibadet mekânından ayıran duvar açılmıştır [118].

[115] Balkan Harbi sırasında tamir edilmekte iken çöken bu eser maalesef bugün çok feci bir haldedir. 1961 ve 1962 haziran aylarında bu değerli âbideyi etraflı surette inceliyerek rölövesini çıkardık.

[116] Gurlitt, *Baukunst*, 64; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 143; Ayvansaraylı, *Hadika*, I, 14; Eyice, *İstanbul*, 40; Gabriel, *Mosquées*, 372; R. Melül Meriç, *Bayazıd camii mimari*, AÜİFSTY, II, (1958).

[117] Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *Hadika*, II, 205; Topkapı Sarayı, *Arşiv klavuzu*, II, (1940) 113, muhtelif vesikalar vardır. Bu misal de burada kaydı ihtiyatla yer almaktadır.

[118] T. Sarayı, *Arşiv klavuzu*, II (1940) 175; Gökbilgin, *Paşa İvâsı*, 46 (sadece Gülbahar Hatun hakkında), Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 248; Ömer Akbulut, *Trabzon tarihi*, Trabzon 1955, 97, 114; Ömer Akbulut, *Trabzon kitabeleri*, İstanbul 1953, 5-8; 1301 (1883/84) de bina tamir edilirken esas kitabesi yerine yeni bir kitabe konmuştur. Bu caminin evvelce H. 1041 (1631) de bir Rus hücumunda tahribe uğradığı biliniyor, b. *Trabzon tarihi*, 131.

Fatih Paşa İmaretî (Diyarbakır) : H. 928 (1521/22) de ölen Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. II. Bayazıd ve S. Selim külliyelerindeki sisteme uygun olarak, normal büyük bir camiin iki yanına kubbeli birer tabhane höcre si eklenmiştir [118a].

Sultan Selim Külliyesi (İstanbul) : H. 929 (1521/22) de tamamlanan ve kitabesinde imaret olarak gösterilen bu eser de, tek kubbeli bir büyük cami ile iki yanındaki müstakil tabhane yapılarından meydana gelmiştir. Böylece zâviyeli-cami sisteminin çok büyük ölçüde tatbik olunduğu üçüncü misali teşkil etmektedir (diğerleri Edirne ve İstanbul'da II. Bayazıd külliyesi) [119].

Sinan Paşa Camii (Sincanlı - Afyon Karahisar) : H. 931 (1524/25) de yaptırılmıştır. Esas ibadet mekânı, Gedik Ahmed Paşa'da olduğu gibi birer yan bölümle enine gelişmiştir. Yanlardaki kubbeli birer höcre, birer kapı ile soncemaatyerine bağlanır [120].

Süleymaniye Camii (Rodos) : Şehrin teslim alınışından (1523) az sonra yapılmış olmalıdır. Kubbe ile örtülü an'anevî avlunun artık unutulduğunu gösteren bir misaldir. Tek kubbeli orta mekânın iki yanında soncemaatyeri ile bağlantılı kubbeli birer höcre vardır [121].

Pirî Paşa İmaretî (Silivri) : H. 937 (1530/31) de yaptırıldığı kitabesinden öğrenilen bu eserin de bu tipin son örneklerinde görüldüğü gibi tek kubbe ile örtülü bir ibadet mekânına sahiptir. Bunun kible cihetinde bir değişiklik olmak üzere yarım kubbeli dışarı taşkın bir mihrab kısmı inşa edilmiştir. Kubbeli yan höcrelerden sağ-

[118a] A. Gabriel, *Voyage Archéologique*, Paris 1940, 199 da eksik bilgi vermektedir, birçok resmi için bk. Basri Konyar, *Diyarbakır yillığı*, 1936, 199 vd. ile res. 127-131, mezar kitabesi için, ay. yz. *Diyarbakır kitabeleri*, 1936, 146, res. 95.

[119] Gurlitt, *Baukunst*, 66; Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadika*, I, 14; Eyice, *İstanbul*, 62; Gabriel, *Mosquées*, 368. Evliya Çelebi, *Seyahatname* I, 147.

[120] Evliya Çelebi, *Seyahatname* IX, 37; bu eserin plânı, asistan Metin Sözen tarafından çıkarılmıştır.

[121] H. Balducci, *Rodosta Türk mimarisi*, Ankara 1943, 118; burada bir imaret yapılması hakkında bk. İ. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, II, 92.

daki minarenin yerleştirilmesi yüzünden ufalmıştır. Fakat dış görünüş itibariyle ikisi eşdir [122].

Gazi Hüsrev Bey Camii (Saray - Bosna) : H. 937 (1530/31) de Bosna sancak beyi Hüsrev Bey tarafından yaptırılmıştır. Rum Mehmed Paşa camiindeki gibi bir kubbe ve bir yarım kubbeli olan bu eserde, yanlarda kubbeli yalnız birer höcre vardır [123].

Hüsreviye Camii (Halep) : 1534 de Şam Beylerbeyi olan Hüsrev Paşa için yapılarak H. 952 (1545) de bitmiştir. Mimar Sinan'ın ilk eserlerinden olan bu cami de büyük kubbeli tek mekândan ve yanlarda yine kubbeli küçük birer höcreden ibarettir. Şimdiki halde bildiğimize göre, bu eser, zâviye-camiler serisinin son misalidir [124].

Tamam olduğu iddiasında bulunmadığımız bu listemize, haklarında şimdilik yeteri kadar bilgi edinemediğimiz veya durumu şüpheli bir kaç misalin adlarını da eklemek doğru olacaktır.

Ihtiman Camii (Sofya - Filibe arası) : Bu tipin temsilcisi olduğu hakkındaki pek müphem bir kayıttan başka hiçbir bilgi edinilemedi [125].

İmaret Camii (Osmancık) : Hakkında hiçbir bilgi edinilemedi [126].

[122] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 294; bu dikkat çekici eser şimdiye kadar gerekli olduğu derecede itinalı bir şekilde incelenip yayınlanmamıştır. A. Erdoğan, *Silivri ve Konya*, «Konya Halkevi Dergisi» sayı 12 (1937) 740 vd., burada vakfiyesi H. 927 tarihli olarak gösterilir ve bir imareti olduğu belirtilir. Piri Paşanın Konya'daki hanıkahı yok olmuştur.

[123] E. Sty, *Das Bauwesen in Bosnien und Herzegovina*, Wien 1887; Ayverdi, *Yugoslavyada Türk âbideleri*, VD, III (1957) 48, res. 74-79 rölöveleri C. Truhelka, *Gazi Husrev Beğ nje gov zivot i nje govno Doba*, Sarajevo (Saray-Bosna 1912) dan alınmıştır.

[124] E. Egli, *Sinan*, Zürich 1953, 57/58, res. 26; J. Sauvaget, *Alep*, Paris 1941.

[125] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 390, cami hak. fazla bir bilgi vermez; bu tipin örneği olarak bildiren, Reuther, *not 15 deki yerde*, 216.

[126] Erdmann, *Nachtraege*, AA (1957) de sadece adını verir. Hakkında başkaca bir bilgi edinilemedi. Bu, Çorum kuzeyindeki Osmancık olduğu takdirde, o dolaylarda Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 181, bir yüksek yerde bulunan Hacı Bektâşi Veli halifesi Koyun Baba ziyaretgâhından bahseder. *Âşikpaşazâde*, böl. 159, da Mehmed Ağa'nın Osmancık'da bir imaret yaptırdığını bildirir.

Bâli Bey Camii (Yenişehir) : Hakkında hiçbir bilgi edinilemedi [127].

Aynalı Cami (Bursa) : Fatih devrine ait olduğu tahmin olunan bu eserin de incelediğimiz eserler grubuna girebileceği bir ihtimal olarak ileri sürülebilir. Bugünkü hâli ile bina aynı eksen üzerinde pespeşe sıralanan ölçüleri az farklı iki kubbeli hacimden meydana gelmiştir. Bunlardan mihraplı olanının döşeme seviyesi diğerine nazaran daha yüksektir. İki esas mekânının bulunmasına karşılık şimdiki halde, yanlarda yan höcrelere dair bâriz ize rastlanmıyor. Burada da Bilecik'de olduğu gibi geç bir devirde yan kanatların kesilmiş ve daha ustalıklı kaldırılmış olmaları muhtemel görülebilir [128].

Şerefiye İmareti (Bitlis) : Adından anlaşıldığına göre, Bitlis'de mahallî bir emîrlik kuran Şerefoğulları denilen yerli aşiret mensupları, belki de XVI. yüzyıl içinde yaşayan bizzat Şeref Han tarafından yaptırılan külliyenin imareti, ortası kubbeli, dört eyvanlı ve giriş eyvanı, iki yanında birer höcre olan bir binadır. Osmanlı zâviye-camilerinden ziyade, ilk prototipten inen bu örnek hakkındaki bilgilerimiz şimdiki halde kifayetsizdir.

Ayrıca bugünkü Yunanistan'ın muhtelif yerlerinde bu tipin temsilcileri olan eserlerin mevcut olduğu öğrenilmiş ise de, bunlar ile ilgili herhangi bir tafsilâtı elde edebilmemiz kabil olmamıştır. Yalnız, Makedonya'da, Selânik yolu üzerinde Vardar Yenicesi'nde bu tipden olması muhtemel bir cami yıkıntısını uzaktan 1953 de görmüştük.

MÜSTAKİL ZÂVIYE - TABHANELERİ :

XIV - XVI. yüzyıllarda kendi başına bir gelişme seyri takip eden kanat şeklindeki höcreler, eski an'anededen artık uzaklaşılması ile bir süre daha, esas ibadet mekânına bitişik olarak değil, fakat müstakil binalar halinde yapılmaya devam etmiştir. Bu sistemin şimdiki halde tesbit edebildiğimiz en eski örneği İstanbul'da Fatih Camii külliyesi topluluğu içinde olmaktadır. Esas konumuz dışında kalan bu çeşit misallerden ancak bir kaçını da burada gözden geçirmek yerinde olacaktır :

[127] Erdmann, *Nachtraege*, AA (1957) de sadece adını verir.

[128] Plâni ve kısa izahı için bk. Gabriel, *Brousse*, 143, res. 84.

Buraya Hoca Tayyib C. de denilir, hakkında en eski vesika Fatih devrine aittir, bk. Baykal, *Bursa*, 90.

Fatih külliyesi tabhanesi (İstanbul): Sonraları Tabhane medresesi olarak tanınan bina, ayrı olarak inşa edilmiş müstakil bir hânîkah-tabhanedir. İçinde, avlusunun nihayetinde bir mescid mekânı vardır. Fatih külliyesinin yeter derecede medresesi ve ayrıca kervansarayı bulunduğuna göre, bu binanın hakikî görevi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Nitekim devrin bir kaynağında hânîkah, vakfiyesinde imaret olarak gösterilen bu müessesenin idaresi bir şeyhe bırakılmıştır [129].

Küçük Ayasofya camii zâviyesi (İstanbul): Bizans kilisesinden cami haline getirilen bu binanın avlusunun etrafı çepeçevre zâviye hücreleri ile çevrilmiştir [130].

Süleymaniye külliyesi tabhanesi (İstanbul): Burada da âdeta bir medreseyi andıran, esas camiden ayrı bir tabhane-zâviye mevcuttur [131].

Sokollu Mehmed Paşa zâviyesi (İstanbul): Sokollu Mehmed Paşa'nın H. 979 (1571) de Mimar Sinan'a yaptırdığı bu ufak külliye-nin arkasında, bugün tekke olarak tanınan müstakil binanın otuz hücreli bir zâviye tabhanesi olduğu vakfiyesinden gayet açık olarak anlaşılmaktadır [132].

Süleymaniye tekkesi (Şam): H. 962 (1554/55) de Kanunî Süleyman adına yaptırılan bu büyük tesis bir cami etrafında sıralanan hücrelerden meydana gelmiştir [133].

[129] Sâmî Ülgen - H. Baki Kunter, *Fatih camii*, VD, I (1938) 99, plânda E işaretli; Ayverdi, *Fatih devri*, 156, res. 91; *Fatih vakfiyeleri*, var. 284 vd.; bilhassa bk. Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Al-i Osman, VII Defter*, (yay. Şerafettin Turan) Ankara 1957, 102-103, «... bir cami-i cedid bünyâd etdi... iki yanında iki minâre yaptırdı... havâlisinde sekiz medrese tetümmâtiyle, bir dârtiş-şifâ sâir mühimmâtiyle, bir âlî Hânîkah yanında ahurı, gelen misâfir konup, huzûr itmekiçün atıyla, vaz-ı gârib üzerine terkiib oldı, evkâfi kemâyenbağı tertib oldı...».

[130] Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadîka*, I, 188; Eyice, *İstanbul*, 35.

[131] Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadîka*, I, 16; plâni için bk. Eyice, *İstanbul*, sondaki lev. XXXVIII; Egli, *Sinan*, 77.

[132] Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadîka*, I, 193; Gurlitt, *Baukunst*, 82; burasının zâviye olduğu açıkça ifade edilir, bk. Gökbilgin, *Paşa livâsı*, 510; İ. H. Konyalı, *Mimar Sinan'ın eserleri*, İstanbul 1950, 155.

[133] K. Wulzinger, C. Watzinger, *Damaskus die islamische Stadt*, Berlin - Leipzig 1924, 102 vd. res. 32.

Selimiye tekkesi (Şam) : H. 974 (1566/67), öncekinin hemen yanında olan bu bina da İstanbul'da Fatih tabhanesinde daha önce tatbik edilen prensibin bir devamcisıdır. Burada da bir cami ve avlu etrafında sıralanan höcreler görülür ki bu bakımdan bu binalar o devrin medreselerini andırırlar [134].

NETİCE

Muhakkak ki hepsi bu kadar olmıyan zâviye-camilerin tesbit edebildiğimiz kadarı sanat zevki bakımından dikkat çekici bazı hususlar ortaya koymaktadır. Bu çeşit binaların ekserisinde rastlanan son derece ilgi çekici kalem işi nakışlar (Edirne - Muradiye ve Beylerbeyi) diğer bezemeleri (Bursa - Yeşil) ve kabartma süsler (Bilecik), gibi teferrüatı bir tarafa bıraksak bile, aynı ana şemaya bağlı olan bu binaların çoğunda yeknesaklıktan kaçmak isteyen hareketli bir sanat anlayışının tezahürlerini sezme kabildir. Bilhassa ilk yapılan misallerde dış cephelerin, alınlıkların taş ve tuğla işçiliği başlıbaşına bir inceleme konusu olacak kadar zengindir (Bursa, Orhan Gazi, Nilüfer Hatun, Postinpuş Baba, Edirne Yıldırım, Bilecik, Geyve v.s.). Biz bütün bunları aynı konuda hazırladığımız büyük araştırmaya bırakmakta ve bir kaç kelime ile zâviye-camilerin kendi içindeki gelişmesine temas etmek yerinde olacağını uygun görmekteyiz.

İncelemekte olduğumuz binaların prototipinin çok eski bir geçmişi olan dört eyvanlı binalar olduğu âşikâr olarak görülmektedir. Zira Sahip Ata hânîkahu veya Seyyid Gâzi tekkesi gibi aracı örnekler bunu teyit etmektedir. Dört eyvanlı avlulu binaların Asya'daki tarihçesi ve Türk âlemindeki gelişmeleri bu araştırmamızın çerçevesi dışında kalmaktadır. Yalnız şu var ki Türkler, bu bina şeklini bellibaşlı bütün umumî binalarında tatbik etmişlerdi. Cami, medrese gibi Ribat'lar ile hânîkah (veya tekkeler) de bu prensipe göre inşa edilmişti. Halbuki bu müesseselerin de mahiyet bakımından Osmanlı zâviyeleri ile çok büyük yakınlığı olduğu bilinir.

Osmanlılar devrinde bu ana şema, tanıdığımız misallerden çıkardığımız sonuca göre şu şekilde bir gelişme seyri takip etmiştir:

[134] K. Wulzinger. C. Watzinger. *ay. esr.* 112 vd.

1. Başlangıçta eski geleneğe bağlı kalınarak, dört eyvan ve kapalı avlu muhafaza edilmiştir (Hüdavendigâr). Fakat kısa zamanda eyvanlar, Osmanlıların daima tercih ettikleri kubbe ile örtülmüş, fakat bunların eski eyvanların hâtırası olduğu kemerleri ile belirtilmiştir. Nitekim Bursa Yıldırım Bayazıd, Bursa Yeşil bu hususta örnek teşkil ederler. Amasya Bayazıd Paşa'da eyvanlar körkemer halinde sembolik olarak belirtilmiştir. Hayli geç bir devirde, yan eyvanlar tamamen ilk gayelerini kaybetmiş bir halde dışarı açılan kemerler halinde Afyon Gedik Ahmet Paşa ve İstanbul Davud Paşa'da hatırlanmıştır.

2. Erken devirde peşpeşe sıralanan iki kubbeyi ölçü, yükseklik ve tezyinat itibariyle birbirinden ayırmak eyilimi daima önemle kendisini gösterir. Ancak nisbeten geç devirlerde, bu hassasiyetten vazgeçilmiş, kubbeler eş olmuştur.

3. Erken devirde, bazı misallerde (Yenişehir, Milâs, Kursunlu) kapalı avlu mekânı mevcut olmakla beraber, ibadet mekânının bâriz surette ayrıldığı görülmektedir. Buna niçin lüzum görüldüğünü şimdiki halde aydınlatmak mümkün olmuyor.

4. Geç devrin birçok misalinde (Eğnecik, Fethiye, Davud Paşa, Hatuniye - Tokat Hatuniye - Trabzon, Süleymaniye - Rodos, Hüsreviye - Halep) kapalı avlu bölümünden tamamen vazgeçildiği görülüyor. Böylece zâviyeli camilerin kendi içinde yeni bir tip doğmuş olmaktadır. Bunun da izahı güç değildir. Osmanlı mimârisinde XV. yüzyıldan itibaren, giriş cephesi önündeki açık avlu (şadırvan avlusu) artık benimsenmiştir. Eski geleneklerden uzaklaşıp, kubbe kapalı avlunun lüzumu ortadan kalkınca, onun görevi öndeki açık avluya bırakılmıştır. Bu sırada bu tip binaların kullanış görevlerinde de bazı değişiklikler vuku bulmuş ve zâviyeler sadece misafir edici müesseseler halini aldığından tabhane höcreleri kalmıştır. Ancak yan höcrelere avludan geçilebilmesi için soncemaat-yeri sekisinde birer geçit yeri bırakılmıştır.

5. Başlangıçta yalnız zâviye olarak yapılan bu dinî-i içtimai müesseseler, zâviyelere ihtiyaç gösteren zümrenin kudretli olduğu müddetçe önemini korumuş, hattâ gerek Osmanlı beyliğini idare edenler gerek ileri gelenler, yaptıkları ilk külliyele *imaret* adı altında *zâviyeli-cami* halinde kurdurmağa önem vermişlerdir. Bu

gelenek sadece Osmanlılara münhasır kalmayıp diğer Türk beyliklerinde de tesirini göstermiştir. Nitekim Kastamonu'da Candaroğlu İsmail Bey imareti, Kütahya'da Yakub Çelebi imareti, en karakteristik örneklerdir. Tabii bu durum karşısında bir zâviyeli cami etrafında başta medrese olarak diğer vakıf binalar da kurulmuştur.

6. XVI. yüzyılda zâviye artık, yerleşmiş ve bütün idaresi ile kurulmuş bir devletin içinde önemini kaybetmiş, ilk gayeler unutulmuştur. Ahilik teşkilâtı eriyip bir esnaf ve Lonca teşkilâtı haline gelirken yavaş yavaş tarikatlar da beliriyor ve zamanımıza kadar gelen şekli ile tekkeler kurulmağa başlıyordu. Ancak bu yüzyılın ikinci yarısında, eski zâviyelerden yeni müesseselere geçiş âni bir atlama ile olmamış, herhalde muazzam Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında dolaşan ve eski gezgin dervişleri taklid eden bir takım dervişlere yine değer verir gözükmek zarureti olmuştur. İşte XVI. yüzyılın bazı külliyelerinin yanlarında müstakil olarak kurulan zâviye tabhaneleri bu görüşün tezahürü olarak yapılmış olmalıdır.

7. XV. yüzyıl ortalarından itibaren kapalı avlu mekânından vazgeçildiği gibi, ayrı zâviye tabhanesi yapmak usulü de başlamıştır. Böylece esas cami başlıbaşına bir varlık olarak ayrılmış, tabhane ise onun yakınına ve çevresinde ayrıca yer almıştır. Esas konumuzun dışında kalan bu tertip tarzı üzerinde fazlaca durmaksızın ancak birkaç önemli misali tanıtmakla iktifa ettik. Yalnız bir noktaya da burada işaret etmek yerinde olacaktır: Bazı klâsik Osmanlı camilerinin avlusunda çepeçevre sıralanan ve genel olarak şimdiye kadar medrese olarak bilinen hocrelerin hakikî görevleri ileride incelenmeğe değer. Küçük Ayasofya misâlinde olduğu gibi, bunlardan bazılarının aslında zâviye hocreleri olarak yapıldıkları ve ancak sonraları medrese hocreleri olarak kullanılmış olmaları muhtemeldir.

8. XVI. yüzyıldan sonra, aslında zâviye-cami veya zâviyeli-cami olarak yapılmış dinî binalar normal mahalle mescidi veya cami haline getirilirken, bunlardan bazılarının tamamen yeni baştan inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Böylece eski, büyük bir ihtimalle ahşap zâviye-camilerin yerlerinde normal mescidler veya günümüze kadar gelen tekkeler inşa edilmiştir.

9. Osmanlı - Türk mimârisinde zâviye - camileri incelerken önemle dikkat edilmesi gereken bir husus da, bunları, yanlarında kubbeli küçük bölümleri olan cami tipi ile karıştırmamak lâzım geldiğidir. En âbidevî örneğini Edirne'de Üç Şerefeli cami'in teşkil ettiği bu tip, klâsik devirde de hayli çok sayıda temsilciye sahiptir. Dışarıdan bakıldığında ilk nazarda, zâviyeli camileri andıran bu tip eserlerin büyük bir ana mekânı iki yandan genişleten yan sahnalara sahip olduğu ve bunların sadece birer kalın sütun veya pâyeye ile ayırdığı görülmektedir [135]. Nitekim İstanbul'da Atik Ali Paşa camii bu tipin bir varyantı olduğundan zâviye-camiler listemizde yer almamıştır [136]. Yanlardaki kubbeli bölümlerin höcre şeklinde tecrid olmuş kapalı mekânlar halinde olmadığı 1553 de burasını etraflıca inceleyen Dernschwam'ın yazdıklarından anlaşılmaktadır [137].

[135] Bâzi eserleri etraflı bir incelemeden sonra sınıflandırmak gerekiyor. Nitekim Amasya'da II. Bayazid imareti (Gabriel, *Monuments*, II, 33 vd.) bu tipe ait gibi gözükmemekte ise de yan kanatların orta kısımlar ile ilgisi meselesi halledilmiş değildir. Ara duvarlar geç devirde açıldığı takdirde bu eser de incelediğimiz eserler listesinde yer almalıdır. Aynı şehirdeki Mehmed Paşa camii bu gruba sokmayı pek doğru bulmadık (kşl. Gabriel, *Monuments*, II, 42). Buna karşılık Tokat'da Ali Paşa camii (Gabriel, *Monuments*, II, 91) 1957 de yerinde yaptığımız incelemeye göre yan kanatlarının inşası bitirilmemiş bir zâviyeli cami intibamı bırakmaktadır. Diğer taraftan ilk bakışta bu nev'iden bir eser tesiri gösteren, Halep'de Osman Paşa külliyesi camii, 1730-1739 yılları arasında yapıldığına göre, aynı sınıfa giremeyecek derecede çok yeni bir bina olduktan başka, bu yan kanatlar çok farklı bir şekilde, eyvan halinde avluya açılırlar, kşl. A. Sauvaget, *Alep*, Paris 1940, 265-270 de vakfiyesi, plâni, lev. LXVIII de.

[136] Bu tip eserler mükemmel surette bir etüd halinde toplanmıştır, bk. R. Anhegger, *Beitraege zur frühosmanischen Baugeschichte, Zeki Velidi Armağanı*, İstanbul 1953, yazar bu tipden 9 eser tesbit etmiştir: Edirne-Üç şerefeli (1438-47), Tokad-Güdük minare (XV. yy. 2. yar.), Manisa-Çaşıncı (1474), Manisa-İvaz Paşa (1484), Manisa-Hatuniye (1490), Hayrabolu Güzelce Hasan Bey (1496), Manisa-Sultan (1522), İstanbul-Sinan Paşa (1555), İzmir-Hisar (1597) camileri. Bu listeye İstanbul-Atik Ali Paşa (1497) camii de eklemek lâzım geliyor (bk. aşağıda not 137); belki Selânik'de Hamza bey de bu tipin bir misâlidir, kşl. yukarıda not 102. Bu listeye Urfa'da Ak veya Ömeriye C. de eklenmelidir.

[137] Gabriel, *Mosquées*, 367; Eyice, *İstanbul*, 38; Ayverdi, *Fatih devri*, 108; payelerdeki silmelerin barok oluşu bunların geç devirde açıldığı ve binanın aslında zâviyeli-cami olabileceğini hatıra getirmekte ise de, evvelce de içeride iki kalın sütunun yan kanatları ayırdığı 1553 de caminin karşısındaki Elçi hanında uzun süre oturan ve burasını etraflı surette inceleyen Dernschwam'ın seyahatnamesinden anlaşılıyor, kşl. H. Dernschwam's *Tagebuch eine Reise nach Konstantinopel*, (yay. F. Babinger), 33; ancak Ayyansarayî, *Hadika*,

Bundan böyle, yanları kanatlı, zâviye-cami ve zâviyeli-camileri, Üç Şerefeli tipindeki camilerden sarih surette ayırdetmek yerinde olacaktır. Tabii bu arada bâzı eserlerin durumlarını da yeniden etraflı incelemek gerekiyor. Nitekim Amasya'da II. Bayazıd külliyesi camiinin mimârî bakımından hangi zümreye girdiği de yeni baştan tesbit edilmeğe muhtaçtır [138].

10. Osmanlı-Türk cami mimârisinde tipler ayrılırken sadece ibadet mekânı olarak kullanılan kısımların dikkate alınması zarureti de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İç hacmin Osmanlı mimârisinde gelişmesi doğrudan doğruya buna bağlıdır. Bu araştırmamızda kesin olarak belirtildiği gibi, Türk sanatında bir *Bursa tipi cami* veya bir *ters T tipi* veya bir \perp *şeklinde cami* olarak adlandırılabilir bir cami şekli yoktur. *Zâviye-camiler* veya *zâviyeli-camilerin* cami iç hacmi gelişmesindeki rolleri yalnız namaza tahsis olunan kible mekânına, yani mescid kısımlarına inhisar etmektedir. Şu halde ötedenberi yapılan Osmanlı camileri tipleri tasnif şemasını bu hususun ışığında yeniden gözden geçirmek icap etmektedir [139]. Nitekim meselâ İstanbul'da Bayazıd camiinin, aslında

I, 149, da burada tekke bulunduğundan bahsetmektedir. Halbuki bugün müştemilâtı arasında yalnız medrese vardır. Fakat XVI. yüzyılda İstanbul'a gelen ressam Melchior Lorich'in bir gravüründen tesbit ettiğimize göre, kubbeli ve bacalı bir bina, caminin haziresi ile Çemberlitaş arasında bulunuyordu, kşl. C. Gurlitt, *Zur Topographie Konstantinopels*, OA, II (1911/12) 54, res. 10 (yanlış olarak Haseki camii olarak adlandırılmıştır). Kismen yıkılmış halde bu bina çok eski fotoğraflarda da görülür. Belki *Hadika*'nın bahsettiği tekke, yâni zâviye bu idi.

[138] Bk. yukarıda not 135.

[139] Türk mimârî tarihinde bir problem olan Bursa'da Murad Hüdâvendigâr tarafından yaptırılan (*Aşıkpaşazâde*, böl. 49; *Neşri*, I, 20, her iki kaynak da bu binaya *imaret* değil *cami* demektedir) Şahadet camii üzerinde de durmak yerinde olacaktır. Bazıları bu eserin aslında zâviye-camiler şeklinde olduğunu, bazıları ise çok kubbeli bir Ulucami tipi temsilcisi olduğunu iddia ederler (Gabriel, *Brousse*, 45). 1855 depreminde çok hasar gördüğünden, büyük bir kısmı ortadan kaldırıldıktan sonra, ancak iki kubbenin örttüğü çifte hacimli bir parçası tamir edilen ve hâlâ cami olarak kullanılan (Baykal, *Bursa*, 55-56) bu önemli eserin, biz zâviye-camiler tipinde olamayacağına kani bulunuyoruz. Şahadet camiinin aslında, iki büyük ve bir yarım kubbeli orta mekânlardan ve yanlarda daha alçak her sırada dörder kubbeli mekânlardan meydana gelmiş, âdeta basilika gibi bir yapı olduğunu, önünde kubbeli bir soncemaatyeri ile solda kalın bir minaresi bulunduğunu tesbit etmek mümkün oluyor. Şahadet camii hakkında ayrıca bir araştırma hazırlamaktayız.

şimdiye kadar *ters T tipi camiler* listesinde yer alması gerekirdi. Şu halde Türk mimârîsinde cami mekânının gelişmesini takip ettiğimiz zaman, zâviye-camilerin sadece hakikî cami bölümünü yâni kible mekânlarını dikkate almak icap etmektedir. Ayrıca bunlara bundan böyle artık *ters T tipi cami*, veya *medrese-cami* demekten de kesin olarak vazgeçmek lâzımdır.

* * *

Evvelce de belirttiğimiz gibi bu araştırmamız, bu konuda ulaştığımız ilk sonuçları toplu olarak sunan bir önçalışmadır. Muhakkak ki noksanlarımız, hattâ belki de vuzuha varamamış bir takım görüşlerimiz vardır. Çalışmalarımız, imkânlar elde edilebildiği takdirde, daha bir takım bilgileri derlememizi sağlayabilir ve henüz bilinmeyen bir takım misalleri daha ortaya çıkarabilir. Bu araştırmamız kültür tarihine dayanan bir mimârî tarihi etüdü olmakla beraber, yardımcı bir takım tarih araştırmalarının da lüzumunu belirtmektedir. Nitekim bu çeşit eserleri yaptıranlar ilk Osmanlı beyleri [140] ile Ahîler veya dervişler ile ilgisi olan bir takım ileri gelenlerdir. Fatih devrinde bir derece azalan bu çeşit bina inşaatı-

[140] Orhan Gazi'nin 1331 de İznik'i fethinin hemen arkasından, şehrin dışında, Yenişehir kapısı civarında bir İmaret vakfettiği, hattâ kendisinin de burada bizzat hizmet ettiği bilinir (*Aşıkpaşazâde*, böl. 33; *Neşri*, I, 163). Burasının sâdece bir aşhane-ımaret olmayıp bir zaviye-ımaret olduğu, bu müessesenin Şeyh Edebalı müridlerinden Hacı Hasan adında bir şeyhin idaresine bırakılmasından anlaşılıyor. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 7/8 de bahsi geçen ve geçen yüzyıl sonlarında harabe halinde görülen (kşl. Colmar v.d. Goltz, *Anatolische Ausflüge*, Berlin (1896 ?) 432 (cami harabesi olarak zikreder), bu binanın yerinde bugün şekilsiz bir tümsekden başka bir şey yok gibidir. (kşl. K. Otto-Dorn, *İslamische Iznik*, 13-14). Bu eserin arsasının karşısında Hacı Camaza, Hacı Camadan, Kırk kızlar ve Kırgızlar türbesi olarak adlandırılan (adı hususunda bk. Bursa Halkevi, *Iznik*, İstanbul 1943, 31) bu erken Osmanlı devri mimarî hususiyetlerine sahip çok değerli türbe vardır. Hakkında Eshab-ı Kehf efsânesini andırır bir de hikâye anlatılmakta ve bu yüzden buraya Yedikardeşler de denilmektedir. (Binası hak. bk. K. Otto Dorn, *ay. esr.* 76 vd.). Bu eserin hemen karşısındaki Orhan imareti ile bir külliye teşkil ettiği anlaşılıyor. Hattâ belki de Hacı Camaza, Hacı Hasan'dan bozularak ortaya çıkmıştır. Kırgızlar adı da şeyhin Asya menşesine bir işaret olabilir. Orhan Gazi imaretinin arsasında bir kazı yapıldığında bu çok önemli zâviye-ımaretinin temellerinin ve belki de iç süslemesinin parçalarının bulunması mümkündür. Osmanlı devrinin en eski zâviye-ımaretinin birini ortaya koyacak olan böyle bir araştırma ve kazının elzem olduğuna kanaat bulunuyoruz.

nın II. Bayazıd devrinde birdenbire çok arttığı da ayrıca müşahede olunuyor. Yalnız üç misal, şimdiki halde Osmanlı beyliği dışında kalan üç Türk beyliğine âit olarak karşımıza çıkmaktadır: bunlar Candaroğlu İsmail Bey (Kastamonu), Germiyanoglu Yakub Çelebi (Kütahya) ve belki Hasan Bayındır yâni Uzun Hasan (Malatya) zâviye-camileridir. Bu da, o devirdeki velilerin nüfuzlarından Osmanogulları kadar diğer beyliklerin de istifade etmek isteyişleri ile izah olunabilir [141]. Nihayet bu çeşit eserlerin coğrafya bakımından yayılışları da ilgi çekicidir [142]. Onları, Osmanlı hükümlerinin genişleyişine paralel olarak, Bursa bölgesinden başlayarak Anadolu ve Rumeli'ye yayıldıklarını da müşahede etmek kabil oluyor [143].

Istanbul, Ekim 1962.

[141] *Âşıkpaşazade*, böl. 159 da, Fatih devri sonlarına kadar yapılan çeşitli hayır binaları ile *imaretleri* saydıktan sonra, Osmanlı ileri gelenlerinin böyle tesisler kurmaktaki gâyelerini ve imaretlerdeki bir takım davranışları acı bir şekilde tenkit eder (Bk. Atsız bas. s. 246-247).

[142] Anadolu'da yüzlerce zâviye'ye dair bilgi ve vesikalar, Ö. L. Barkan'ın *not 50 deki yazısında* topladıktan başka, Manisa çevresindeki de çok istifadeli surette derlenerek işlenmiştir, bu hususda bk. Ç. Uluçay, *Saruhanogulları ve eserlerine dair vesikalar II*, İstanbul 1946; İbrahim Gökçen, *XVI ve XVII. asırlarda Saruhan zaviye ve yatırları*, İstanbul 1946. Ayrıca birçok zâviye adı için bk. F. Nafiz Uzluk, *Fatih devrinde Karaman eyâleti vakıfları fihristi*, Ankara 1958. Gerek bu çok önemli yayınlarda, gerek diğer yayınlardan mahallî tarihlerde ve kaynaklar ile vesikalarda adları geçen zâviye, imaret, hanıkah v.s. nin durumlarının tesbiti ve sanat tarihi bakımından değerlendirilmesi, muhakkak ki Türk mimâri tarihine yepyeni ufuklar açacaktır.

[143] Bu yazımız daha fazla zâviye-camiler ve zâviyeli-camiler (veya tabhaneli camiler) hakkında bunların mahiyetlerini ve başlıca örneklerini ortaya koymak gâyesiyle derlenmiş bir araştırma olduğundan, bu çeşit eserlerin kendi içlerindeki gelişmelerinin safhaları üzerinde durulmamıştır. Yakında yayınlamağı düşündüğümüz kitapda bunlar üzerinde durulacak ve bu çeşit eserlerin kendi içindeki *variationları*, tenevvüleri belirtilecektir. İstanbul'da Nişancı Mehmed Paşa camii (Gabriel, *Mosquées*, 292) nde de iki yanlarda farklı bir görünüme sahip, garip bir çift höcre vardır. 1584-1588 yılları arasında yapılan bu eserin dört eyvanlı plân tertibi, o kadar bârizdir ki, mimarın arkaik prensiplerden hareket ettiği seziliyor. Ancak bu binayı listemize dahil hususunda tereddütümüz vardır.

UNE INSTITUTION RELIGIEUSE ET SOCIALE DE LA
PREMIERE PERIODE OTTOMANE :

LE ZĀVIYE (Zawiyah) ET LA MOSQUEE A ZĀVIYE

(Résumé)

Dans les classifications classiques typologiques des mosquées appartenant à la première période de l'art ottoman-turc, c'est d'habitude d'insister sur un type assez répandu, appelé d'abord *type de Bursa*, et postérieurement, *mosquée en forme de T renversé* ou bien *mosquée en forme de \perp* . Des spécimens variés de ce type, qui fit son apparition vers la fin ou plutôt dans la seconde moitié du XIVe siècle et qui fournit ses derniers exemples dans la première moitié du XVIe siècle, se trouvent persemés en Anatolie et dans les pays des Balkans et chronologiquement ils suivent les étapes de l'extension ottomane. Ces mosquées qui possèdent plusieurs variations, consistent généralement en deux espaces à coupole, disposés sur un même axe et de plus petites cellules à coupole contiguës au premier des deux grands espaces médians. A notre avis, il ne convient pas de désigner ce type d'édifice par les dénominations si-dessus mentionnées. Pour un classement exact d'un édifice de ce type il est nécessaire d'illuminer au préalable les points suivants :

1. A l'origine dans les édifices de ce type, seul l'espace surmonté d'une coupole et pourvu d'un *mihrab* était destiné au culte. Du point de vue de l'architecture et de la décoration cette partie se diffère clairement du reste de telle sorte que son plancher se trouve au niveau un peu plus élevé et que l'on y accède par quelques marches. Dans la majorité de ces édifices la partie basse fut ultérieurement élevée et ramenée au niveau du reste dans le but d'élargir l'espace destiné à la prière. Donc dans ces édifices qu'on a l'habitude de désigner comme étant des mosquées, à l'origine la partie désignée comme telle ne dépassait pas les limites de la salle

à mihrab (*kible mekâm* ou *mihrablı kısım*). L'autre partie à coupole qui suit l'entrée principale et qui possède un bassin à son milieu et une lanterne au sommet de sa coupole n'est qu'une cour couverte (*kapalı* ou *kubbeli avlu sofası*). L'architecture turque connaît des cours couvertes dans tout genre d'édifices. Les mosquées, les medressés, les bains et mêmes les maisons prouvent l'application de ce système. Ce type d'édifice avait des affinités avec l'architecture civile turque et au début c'est fort probable qu'il fut aussi appliqué dans l'architecture en bois.

2. La fonction primordiale des cellules latérales n'a pas été sérieusement prise en considération jusqu'à ce jour. Il est certain qu'il ne s'agit pas ici de cellules de médressé. L'architecture turque possède un type particulier pour les médressés qui a eu aussi sa genèse propre à lui. Ces cellules ne peuvent pas être destinées, comme on l'a soutenue il y a un certain temps, aux premiers Bey's turcs comme endroit de juridiction. Cette hypothèse serait plausible à Bursa ou à Edirne mais inacceptable pour les autres localités et pour les oeuvres tardives. D'autre part il est inadmissible aussi que ces édifices soient des mosquées privées (*Privatmoschee!*). Ces cellules étaient appelées *tabhane* (= endroit pour héberger) à une époque relativement tardive et on voudrait les traiter comme des salles destinées aux hôtes. Parmi toutes ces explications la dernière seule, quoique insuffisante est vraisemblable. Il est intéressant de constater que les cellules latérales ne sont pas en connexion directe avec la partie du bâtiment réservée à la prière. Dans la plupart des cas à l'aide des portes elles sont en communication directe avec l'extérieur. Dans le cas (d'ailleurs tardif) où l'édifice ne porte plus de cour couverte, elles s'ouvrent à l'extérieur au moyen des passages en plein pied au niveau du sol. Tandis que le niveau du *soncemaatyeri* (le *narthex* des mosquées) est surelevé. La seule partie de l'édifice à laquelle elles soient rattachées c'est l'espace à coupole qui maintient la tradition des cours. A des époques postérieures les cloisons séparant les cellules de la cour à coupole furent enlevées afin d'élargir l'espace réservé au culte, ce qui porta préjudice à l'effet architectural sans affaiblir la stabilité. Ces cloisons étant toujours construites dans un arc turc, un élargissement obtenu par l'évidement de celui-ci ne semble laisser au premier regard aucune trace sensible de la structure de l'édifice. Ces cellules sont donc des chambres aménagées autour d'une cour. Elles sont

munies d'un âtre, d'un nombre suffisant de fenêtres et même des niches et des armoires. Donc les cellules servaient de logement à des gens qui viennent pour y habiter un certain temps qui ne dépasse guère quelques jours. Le fait qu'elles ne sont jamais en communication avec la partie destinée au culte démontre qu'elles n'étaient pas réservées à la prière et qu'elles avaient plutôt un caractère quasi profane.

3. Donc au début l'édifice en question n'était point conçu comme une mosquée de quartier. S'il l'est aujourd'hui c'est à cause d'un changement survenu dans les institutions sociales de la civilisation turque. Une chose est certaine, c'est que ce genre d'édifice n'est point une mosquée proprement dite destinée au public, mais il est comme le médressé, le khan, la mosquée, le hammam, etc. un genre distinct de l'architecture turque. Les sources historiques et les chartes de fondation mentionnent des édifices qu'on appelle des *zaviye's* (Zawiyeh ou Zaoueh) et de nos jours on suppose illogiquement qu'ils sont tous disparus. Si aujourd'hui il n'y a plus de zaviye c'est pour la bonne raison qu'on les a adaptés déjà à une époque relativement reculée à d'autres fonctions. A l'origine la *zâviye*, le *hanikâh* et le *tekke* désignaient la même chose. Ces fondations étaient construites pour des institutions religieuses qui étaient singulièrement influentes dans le haut moyen-âge. L'organisation des Ahi's et des derviches colonisateurs (semblables aux chevaliers-religieux de l'Occident) utilisaient ces fondations comme lieu de culte et pour héberger d'autres derviches aussi bien que les bons croyants de passage. Des saints légendaires, tous originaires de l'Asie centrale, remplissent par leurs faits et leurs *vita* les chroniques à l'époque de fondation de l'Etat Ottoman. Les premiers Bey's ottomans et les dignitaires qui étaient parmi les adeptes de ces saints musulmans ont fait construire ces édifices. Donc dès le début de la civilisation turque-ottomane on érigea des *zâviye's* pour des derviches aussi bien en des endroits reculés qu'au milieu des villes. Mais au début on préférait les fonder un peu en dehors des agglomérations. Toutes ces organisations et confréries disparurent vers le milieu du XVIe siècle. La confrérie des Ahi's devint une organisation purement artisanale et commerciale (*lonca*), tandis que l'organisation religieuse s'est évoluée en de grandes sectes. Quelques derviches errants ont essayé de continuer, d'ailleurs vaguement, à faire revivre la tradition des anciens derviches

mais ils n'avaient plus la force, l'influence et l'importance de leurs prédécesseurs. Les *zâviye*'s de jadis étaient devenus des simples mosquées ou des *tekke*'s dont l'organisation aussi bien que l'architecture différent du *hanikâh* ou du *zâviye* primitif.

4. Les édifices dont nous donnons une liste, classés chronologiquement démontrent l'origine de ce type: «c'est l'édifice à quatre ivans autour d'une cour»; disposition architecturale que les turcs apportèrent de l'Asie. Le même schéma apparaît à Hüdavendigâr İmaretî (Bursa). D'abord les ivans latéraux puis la cour couverte vont progressivement disparaître. Ainsi le *zâviye* engendra à une certaine époque la mosquée flanquée des *tabhane*'s que nous appelons une mosquée à *zâviye* (*zâviyeli-cami*). Aux XVe et XIVe siècles aussi on érigea quelques *tabhane*'s aux voisinages des mosquées mais dès lors ceux-ci étant complètement dégagés de ces dernières (c'est d'ailleurs le cas des mosquées de Fatih, de Süleymaniye et de Sokullu).

5. Les inscriptions lapidaires de ces édifices, ainsi que les sources historiques et surtout les chartes de fondation mentionnent ceux-ci non point comme mosquée (*cami* ou *mescid*) mais comme *zâviye* ou bien comme *imaret*. Ce dernier terme en une époque tardive a malheureusement perdu sa signification originale pour désigner uniquement une cuisine publique destinée à servir les pauvres. Tandis que sa vraie signification est une fondation pieuse. Si ces édifices sont désignés sous cette nomination c'est parcequ'ils avaient un caractère plus général par rapport à une simple mosquée. La mosquée était munie des annexes destinées à servir les confréries et à héberger les bons croyants. Ainsi l'hospitalité prenait un caractère prédominant dans le but de ces fondations pieuses. D'où ces édifices ne sont point de simples bâtiments de culte. Il est certain qu'ils sont des institutions religieuses mais n'oublions pas d'ajouter qu'ils sont en même temps nettement sociaux. On pourra faire aussi un rapprochement avec les *ribat*'s asiatiques qui semblables aux *Ordenburgen* étaient des édifices bâties sur les grandes routes, desservies par des derviches et servant à héberger les voyageurs.

6. Les édifice turcs-ottomans que nous groupons sous le nom de *zâviye* et de *zâviyeli-cami* ne doivent point figurer parmi les types des mosquées. Seule la salle de prière pourra, à notre avis être envisagée dans l'évolution de la mosquée. Donc il faudrait dorénavant

dégager ce groupe d'édifice des types de mosquée et lui assigner — puisqu'il constitue un genre distinct — une place à part dans l'architecture turque. Dans ce cas on pourrait tenir compte aussi des spécimens qui constituent les prototypes (Sahip Ata Hânîkâhı, Seyyid Gâzi Tekkesi, Çöreği Büyük Tekkesi). En suite, en classant les monuments de ce groupe, il est très important de les discerner d'un type de mosquée, qui à premier coup d'oeil semble avoir des affinités avec l'objet de notre étude. C'est le type dont le premier et le plus grandiose représentant est la Mosquée Üç Şerefeli à Edirne. Les mosquées de ce type et surtout de l'extérieur ressemblent singulièrement aux *mosquées à zâviye*. Mais à la différence que les deux coupoles latérales ne couvrent point des cellules fermées, mais des *compartiments* qui sont séparés par un pilier ou une colonne (comme spécimens de ce type voir İvaz Pasa, Hatuniye, Çasnigir Camii à Manisa, Güzelce Hasan Bey Camii à Hayrabolu, etc.). C'est pour la même raison que nous avons éliminé Atik Ali Pasa camii à İstanbul, généralement mentionnée parmi les mosquées en \perp , mais qui doit appartenir précisément au type que nous venons de décrire.

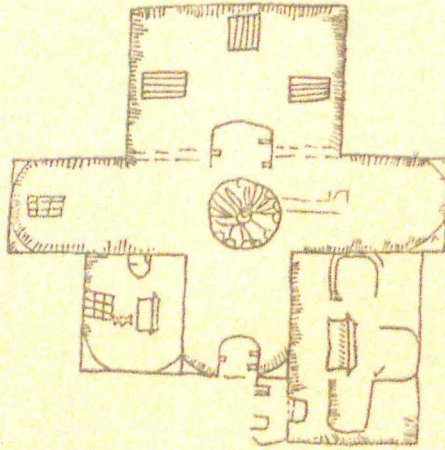
RESİMLERİN NEREDEN ALINDIKLARI

Bu yazımızı 1962 yılı sonbaharında tamamlamıştık. Niyetimiz yazımız dizilinceye kadar bazı noksan plânları tamamlamak, hakkında şüphelerimiz olan eserleri bir defa daha incelemek idi. Fakat 1962-63 kışındaki çok kötü hava şartları bu programımızı yerine getirebilmeği önledi. Bu yazımızla sunduğumuz plânların bir kısmı, çeşitli yayınlardan derlenerek Bayan Yıldız Demiriz tarafından çizilmiştir. Bunlar ilişik listede belirtilmiştir. Bu plânların bazılarında yerinde incelemelere dayanmak suretiyle düzeltme ve tamamlamalar yaptık. Yenişehir, Edirne (Yıldırım), Selânik (Alaca), Bilecik, Geyve (kroki), Trabzon, Eğneçik, Edirne (Mezid bey) in plânları kendi orijinal malzememizdir. Manisa (yayınlanmamıştır), Ankara, İnegöl ve Kurşunlu'nun plânları ise, Yük. Mim. A. Sâim Ülgen tarafından lutfedilmiştir. Kendisine burada şükranımı ifade etmekten zevk duymaktayım. Tire, Diyarbakır, Bitlis, Sincanlı, Tokat (Horozlu) in henüz yayımlanmamış plânları asistan Metin Sözen tarafından, Sofular'ın basit krokisi ise Bayan Dr. Semra Ögel'den temin edilmiştir. Kendilerine burada ayrıca teşekkürü borç bilirim.

İlk defa burada yayınlananlar *orijinal* kaydı ile belirtilmiştir.

1. Sahip Ata hânîkahı - Konya.
(M. Ferid - M. Mesut ile M. Beken'in plânları birleştirilerek).
2. Seyyid Gazi Tekkesi - Seyyidgâzi.
(Wulzinger'den).
3. Çöregibüyük Tekkesi - Niksar.
(Gabriel'den).
4. İshak Çelebi Mevlevihanesi - Manisa.
(A. Sâim Ülgen'den - Orijinal)
5. Hüdavendigâr İmaretî - Bursa.
(Gabriel'den).
6. Nilüfer İmaretî - İznik.
(K. Otto-Dorn'dan).
7. Seyyid Mehmed Dede Zâviyesi - Yenişehir (Orijinal).
8. Yakub Çelebi Zâviyesi - İznik.
(K. Otto-Dorn'dan).
9. İmaret - Geyve.
(Orijinal), ölçüsüz krokidir.
10. İmaret - Bilecik (Orijinal).
11. I. Bayazid İmaretî - Edirne (Orijinal).
12. Baba İshak Zâviyesi - Bursa.
(Gabriel'den).
13. Firuz Bey İmaretî - Milâs.
(Wulzinger'den).
14. I. Bayazid İmaretî - Balıkesir.
(Yıkıtılması için 1961 de Belediyece yapılan müracat dosyasında).
15. I. Bayazid İdaretî - Bursa.
(Gabriel'den).
16. Yukarı Cami - Kurşunlu.
(A. Sâim Ülgen'den).
17. Timurtaş Camii - Bursa.
(Gabriel'den).
18. Horozlı İmaret - Tokat (Orijinal).
19. Bayazid Paşa İmaretî - Amasya.
(Gabriel'den).
20. Orhan Gazi İmaretî - Bursa.
(Gabriel'den).
21. Yeşil İmaret - Bursa.
(Gabriel'den).
22. Gazi Mihâl İmaretî - Edirne.
(Gurlitt'den).
23. Muradiye Camii - Bursa.
(Gabriel'den).
24. Yörgüç Paşa İmaretî - Amasya.
(Gabriel'den).
25. Beylerbeyi İmaretî - Edirne.
(Gurlitt'den düzeltilerek ve tamamlanarak).
26. İmaret Camii - Filibe.
(O. Rudloff - Hille'den).
27. II. Murad zâviyesi - Edirne.
(Gurlitt'den).
28. Alaca Cami - Üsküp
(Duda'dan).
29. Yeşil İmaret - Tire (Orijinal).
30. İmaret Camii - Kütahya.
(Kızıltan'dan).
31. İmaret Camii - Ankara.
(A. Sâim Ülgen'den - restitüsyon planı).

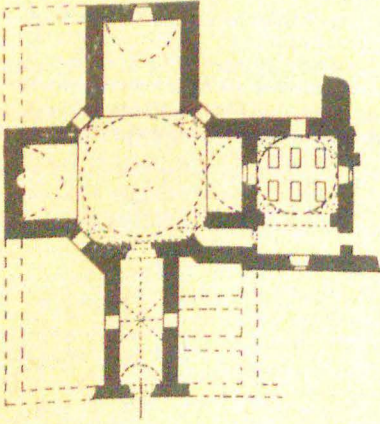
32. İsmail Bey İmaretı - Kastamonu.
(Edebiyat Fak. öğrenci tezinden).
33. Karaca Bey İmaretı - Karacabey.
(E. H. Ayverdi'den).
34. Hanza Bey Camii - Bursa.
(Gabriel'den).
35. Mahmud Paşa Camii - İstanbul.
(Ayverdi'den).
36. Murad Paşa Camii - İstanbul.
(Ayverdi'den).
37. Rum Mehmed Paşa Camii - Üsküdar.
(Ayverdi'den).
38. İmaret Camii - Afyon.
(Ayverdi'den).
39. İsa Bey Camii - Üsküp.
(Duda'dan).
40. Uzun Hasan Camii ? - Fethiye.
(Erdmann'dan).
41. Sofular Camii - Amasya civarı.
(Semra Ögel'den).
42. İshak Paşa İmaretı - İnegöl.
(A. Saim Ülgen'den).
43. Alaca İmaret - Selânik.
(Orijinal) ölçsüz krokidir.
44. II. Bayazıd İmaretı - Edirne.
(Gurlitt'den).
45. Davud Paşa Camii - İstanbul.
(Ayverdi'den).
46. Hatuniye Camii - Tokat.
(Gabriel'den).
47. İmaret Camii - Eğnecek (Orijinal).
48. II. Bayazıd Camii - İstanbul.
(Gabriel'den).
49. Kara Davud Paşa Camii - Üsküdar.
(Orijinal).
50. Büyük İmaret Camii - Trabzon.
(Orijinal).
51. Fatih Paşa İmaretı - Diyarbakır.
(Orijinal).
52. Sultan Selim Camii - İstanbul.
(Gabriel'den).
53. Sinan Paşa İmaretı - Sincanlı.
(Orijinal).
54. Süleymaniye Camii - Rodos.
(Balducci'den).
55. Piri Paşa İmaretı (Orijinal).
56. Gazi Hüsrev Bey Camii - Saray Bosna.
(Ayverdi'den).
57. Hüsreviye Camii - Halep.
(Egli'den).
58. Aynalı Cami - Bursa.
(Gabriel'den tamamlanarak).
59. Şerefiye İmaretı - Bitlis. (Orijinal).
60. Mezid Bey İmaretı - Edirne (Orijinal).
61. Fatih külliyesi tabhanesi - İstanbul.
(A. Saim Ülgen'den).
62. Süleymaniye külliyesi tabhanesi - İst.
(A. Saim Ülgen'den).
63. Süleymaniye ve Selimiye tekkeleri - Şam.
(Wulzinger - Watzinger'den).
64. Elvan Çelebi Tekkesi - Mecidözü.
(Dernschwam'ın krokisi).

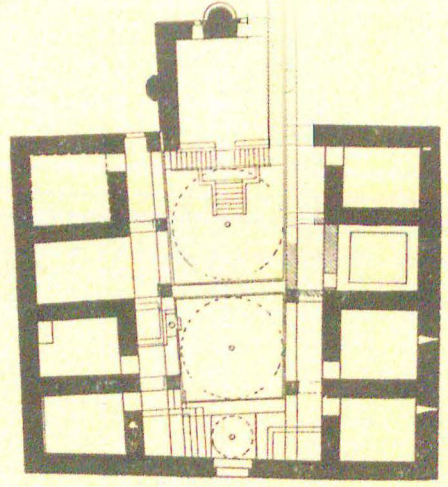
64. Elvan Çelebi Tekkesi

Mecidözü

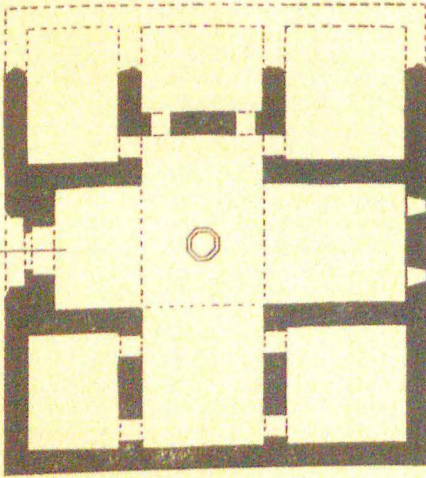
(1555 de H. Dernschwam tarafından çizilen krokisi).

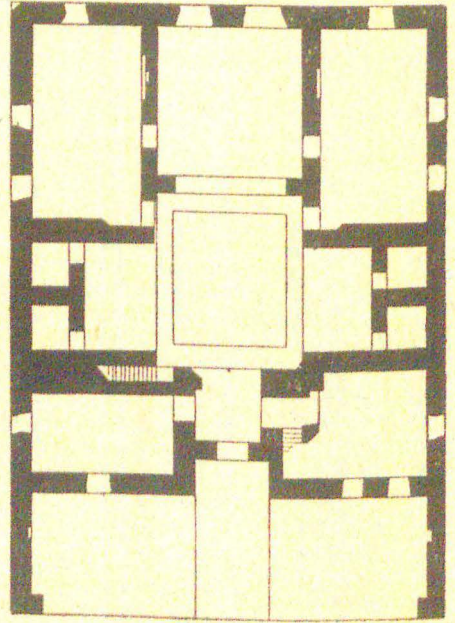
1. Sahip Ata Hanikah'ı
Konya

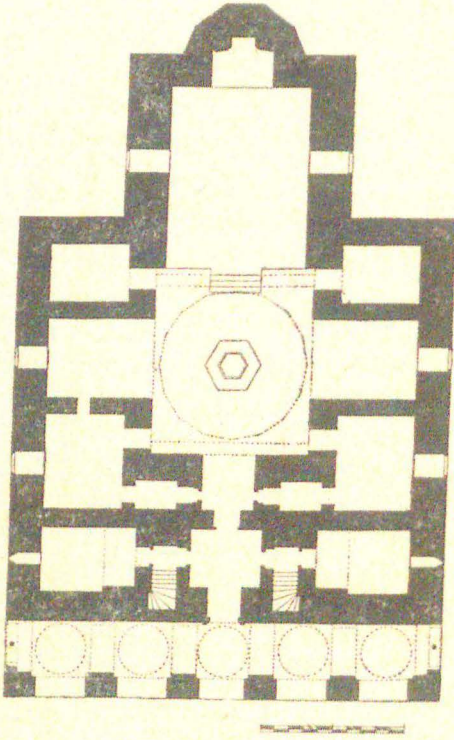
2. Seyyid Gâzi Tekkesi
Seyyidgâzi

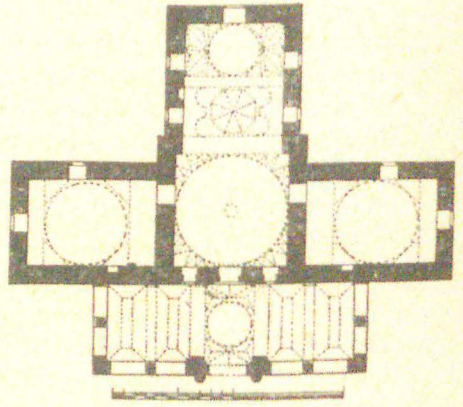
3. Çöreğibüyük Tekkesi
Niksar

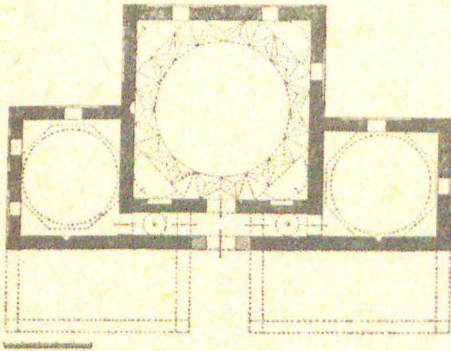
4. İshak Çelebi Mevlevihanesi
Manisa

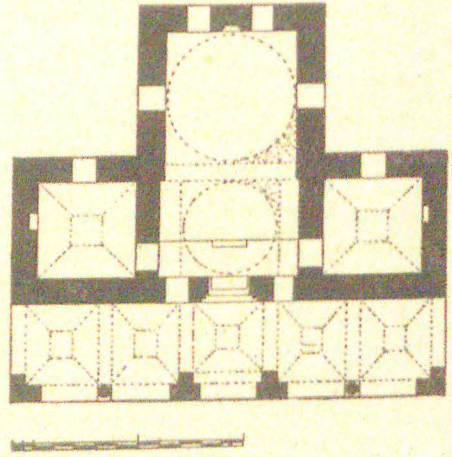
5. Hüdevendigâr İmaretî
Bursa

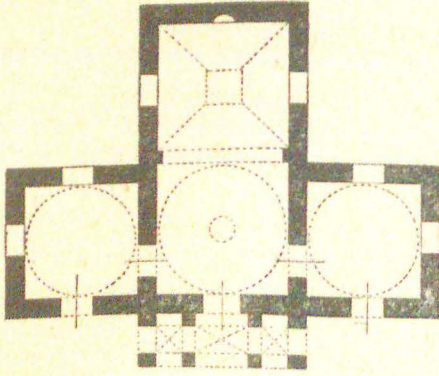
6. Nilüfer İmaretî
İznik

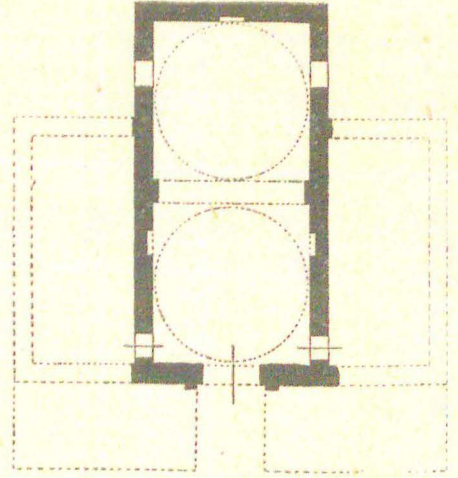
7. Seyyid Mehmed Dede Zâviyesi
Yenişehir

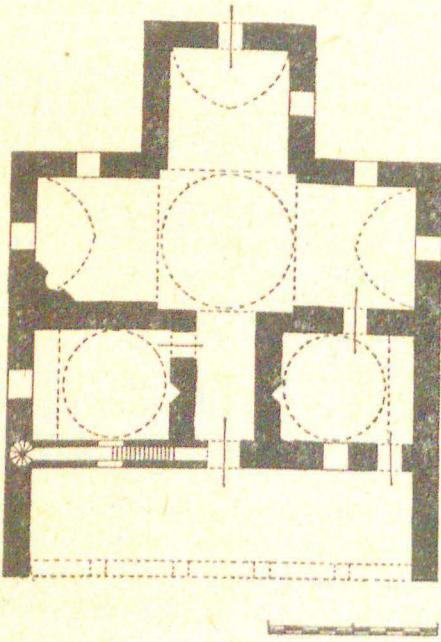
8. Yakub Çelebi Zâviyesi
İznik

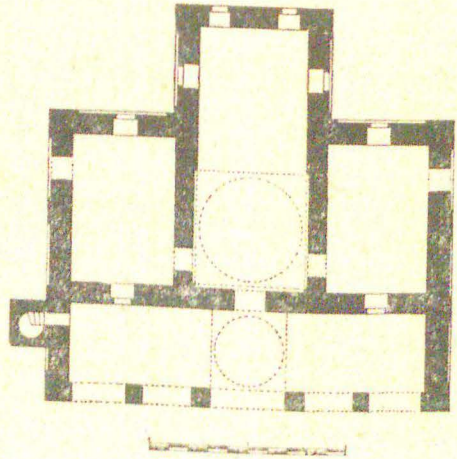
9. İmaret
Geyve (Kroki)

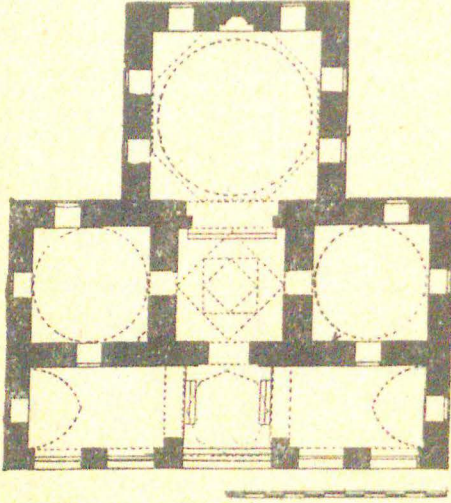
10. İmaret
Bilecik

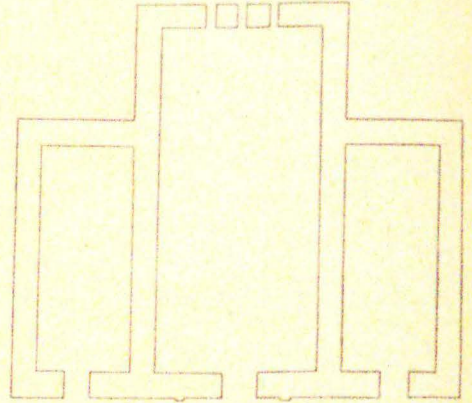
11. I. Bayazid İmaretİ
Edirne

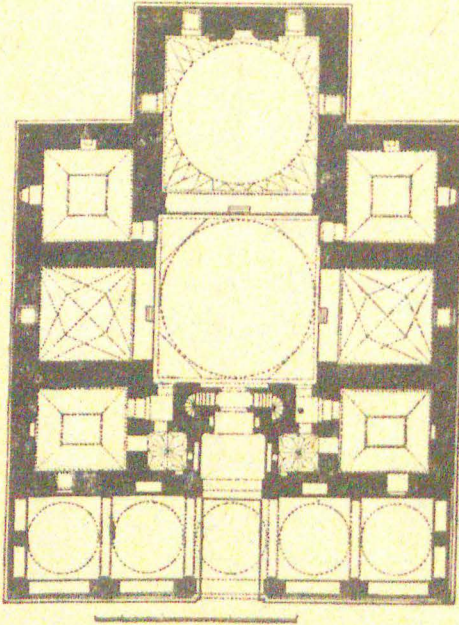
12. Baba İshak Zâviyesi
Bursa

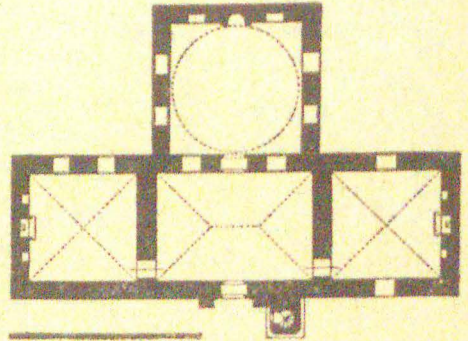
13. Firuz Bey İmaretî
Milâs

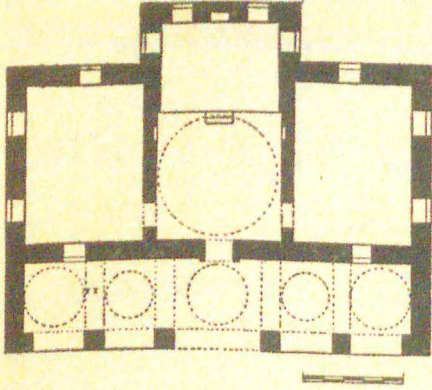
14. I. Bayazıd İmaretî
Balıkesir

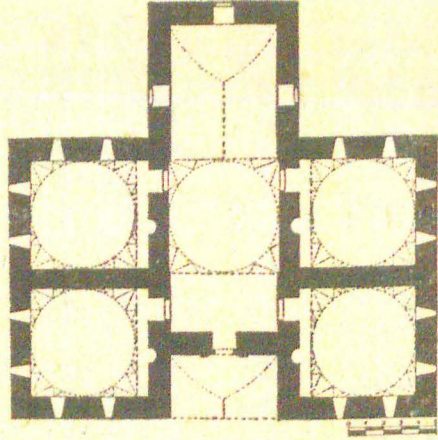
15. I. Bayazıd İmaretî
Bursa

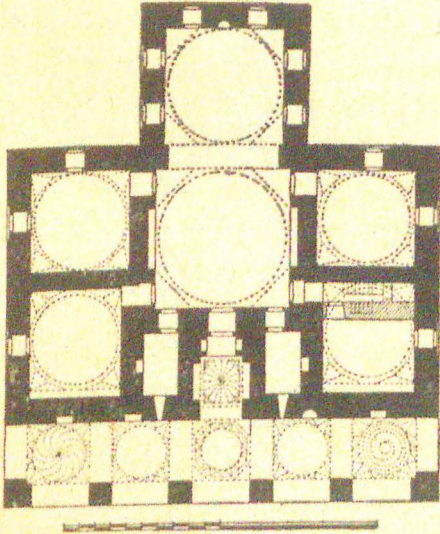
16. Yukarı Cami
Kuşunlu

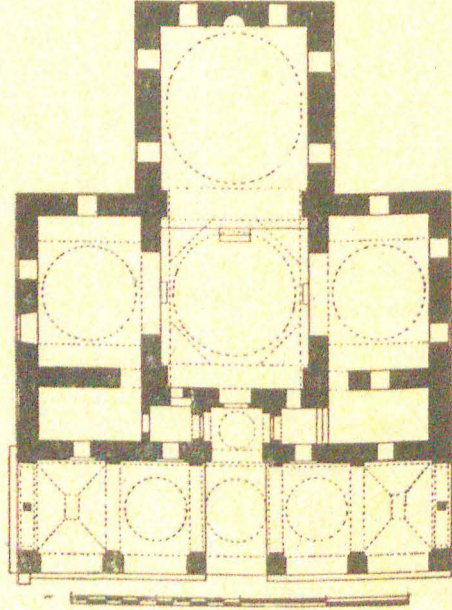
17. Timurtaş Camii
Bursa

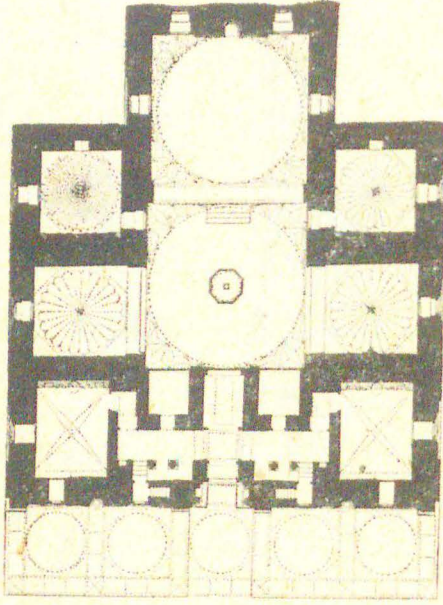
18. Horozlu İmaret
Tokat

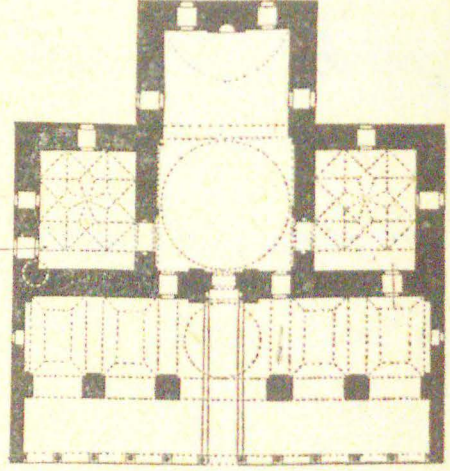
19. Bayazıt Paşa İmaretü
Amasya

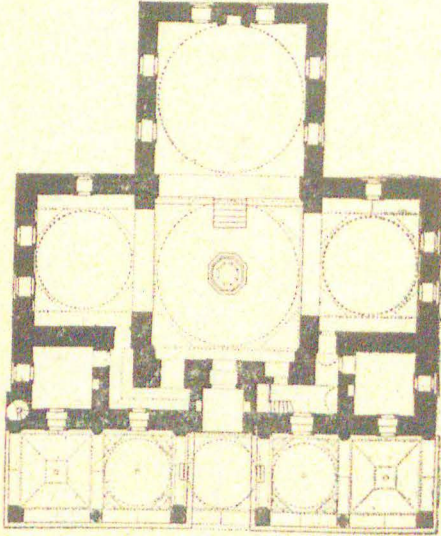
20. Orhan Gazi İmaretü
Bursa

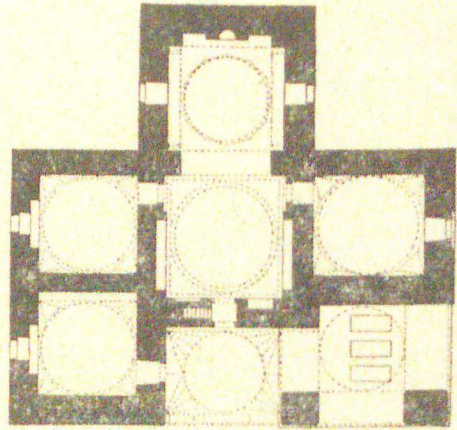
21. Yeşil İmaret
Bursa

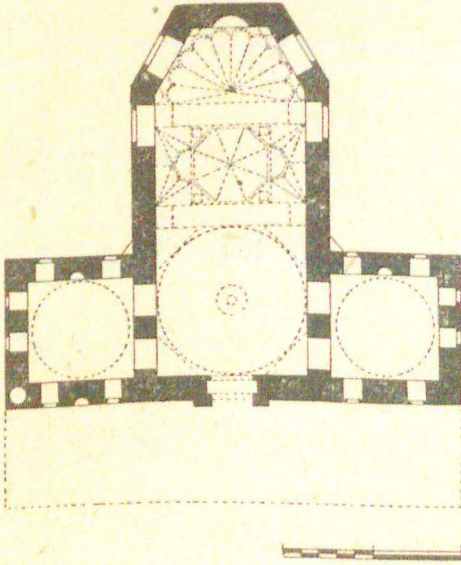
22. Gazi Mihal İmaret
Edirne

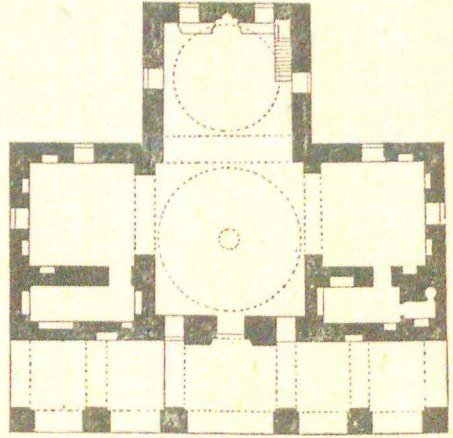
23. Muradiye Camii
Bursa

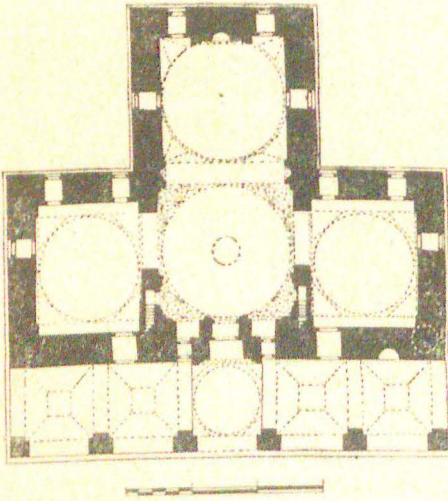
24. Yörgüç Paşa İmaret
Amasya

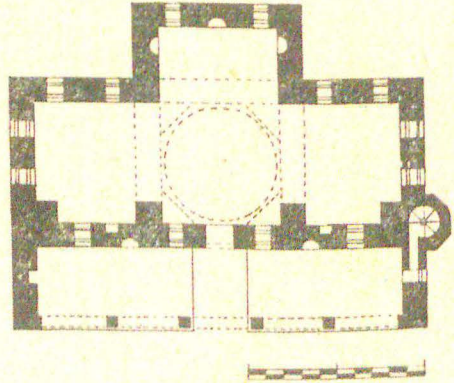
25. Beylerbeyi İmaretî
Edirne

26. İmaret Camii
Filibe

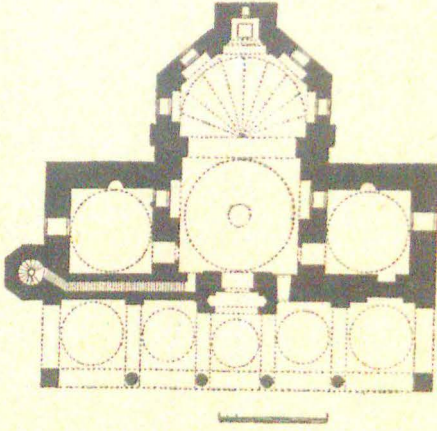

27. II. Murad Zâviyesi
Edirne

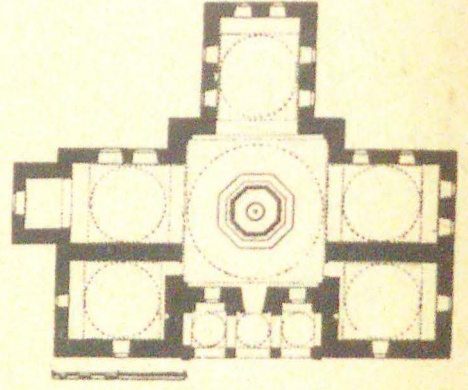

28. Alaca Cami
Üsküp

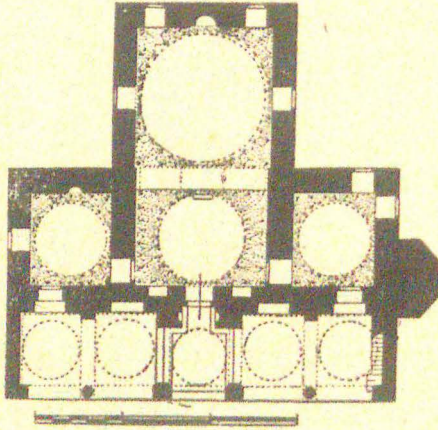
NOT : Alaca Cami'yi kronoloji sırası bakımından takip etmesi gereken Mezid Bey İmaretî (Edirne) nin plânı sondadır (No. 60).

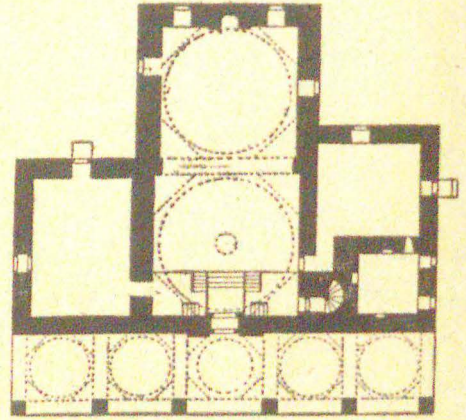
29. Yeşil İmaret
Tire

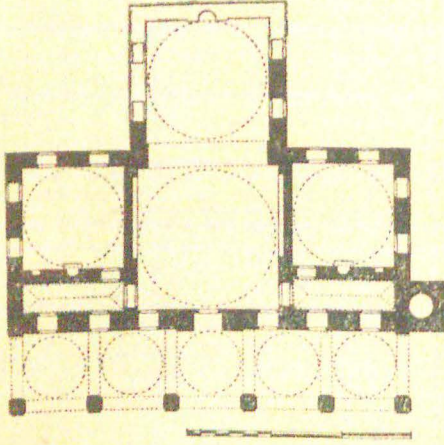
30. İmaret Camii
Kütahya

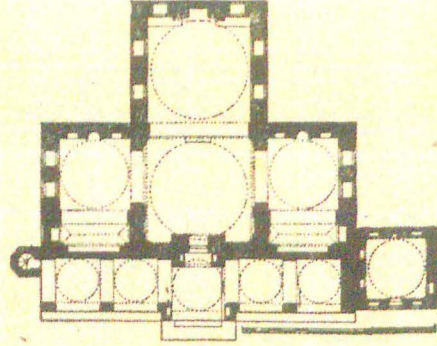
31. İmaret Camii
Ankara

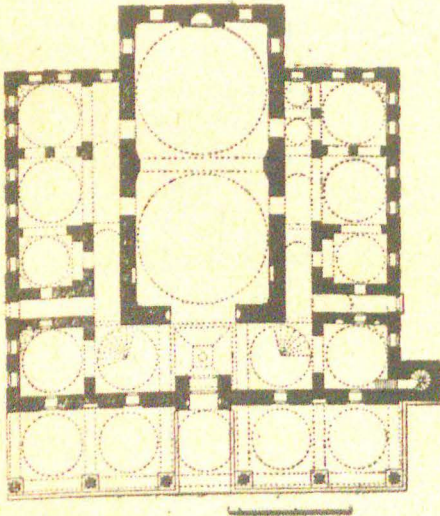
32. İsmail Bey İmareti
Kastamonu

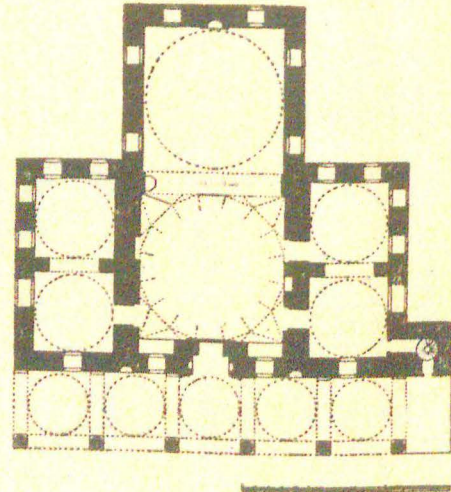
33. Karaca Bey İmareti
Karacabey

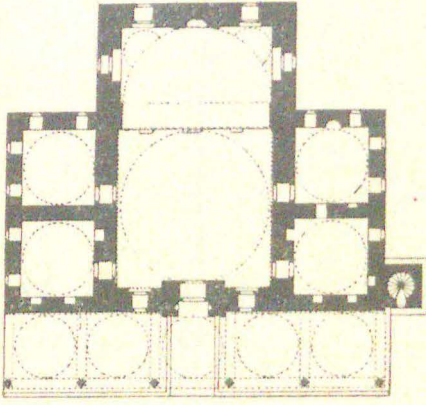
34. Hamza Bey Camii
Bursa

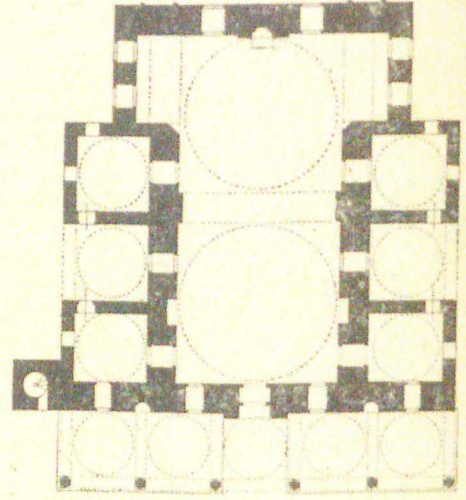
35. Mahmud Paşa Camii
İstanbul

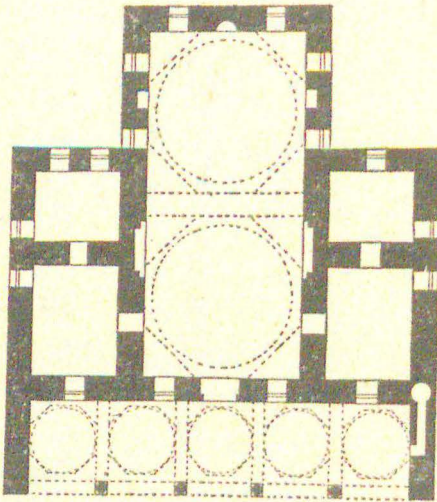
36. Murad Paşa Camii
İstanbul

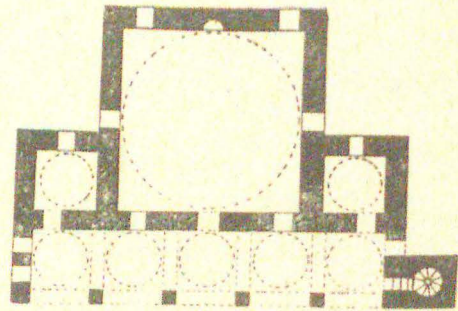
37. Rum Mehmed Paşa Camii
Üsküdar

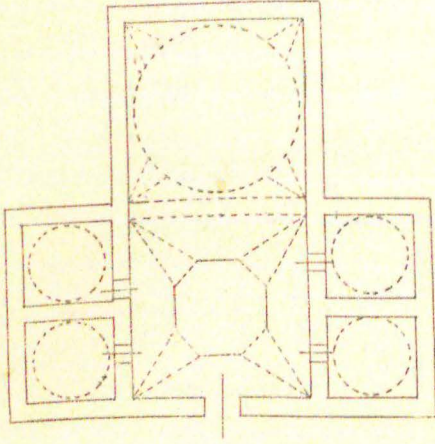
38. İmaret Camii
Afyon

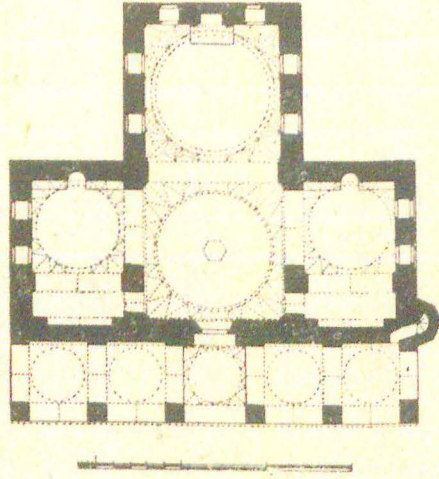
39. İsa Bey Camii
Üsküp

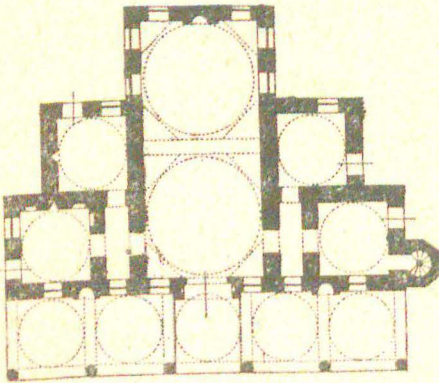
40. Uzun Hasan Camii (?)
Fethiye - Malatya

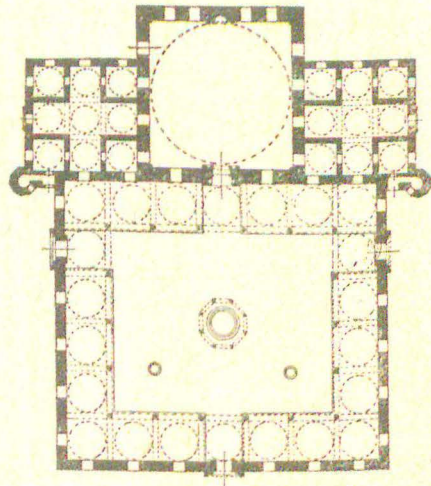
41. Sofular Camii
Amasya civarı (tahmini krokidir).

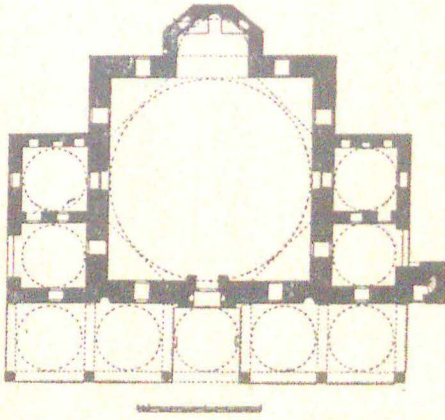
42. İshak Paşa İmarefi
İnegöl

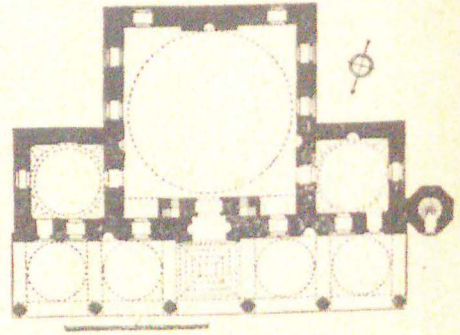
43. Alaca İmaret
Selânik

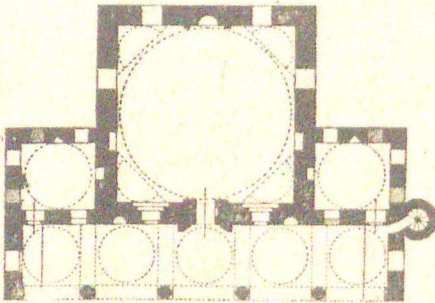
44. II. Bayazıt İmareti
Edirne

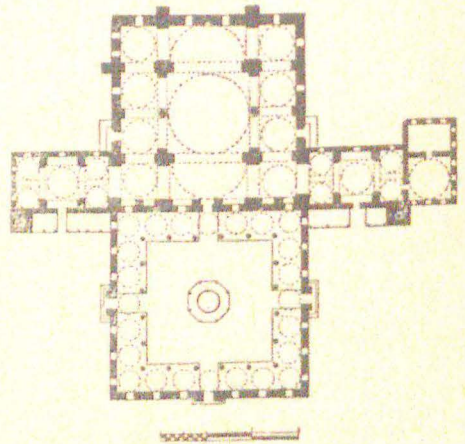
45. Davud Paşa Camii
İstanbul

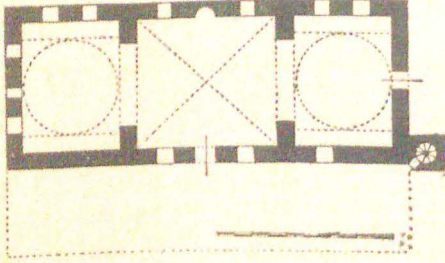
46. Hatuniye Camii
Tokat

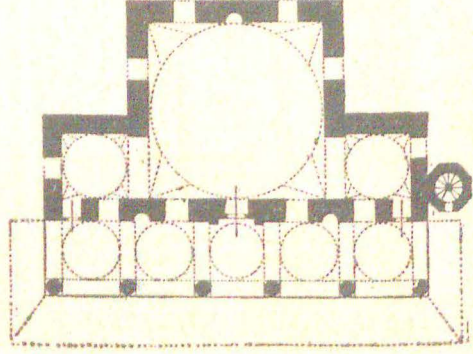
47. İmaret Camii
Eğneçik

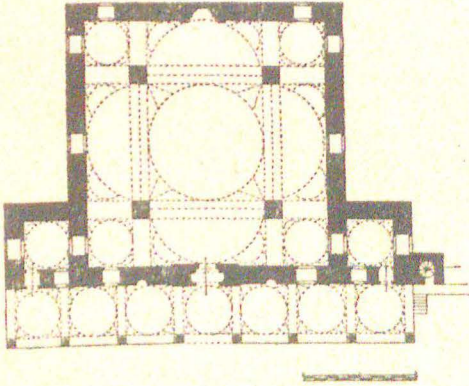
48. II. Bayazıt Camii
İstanbul

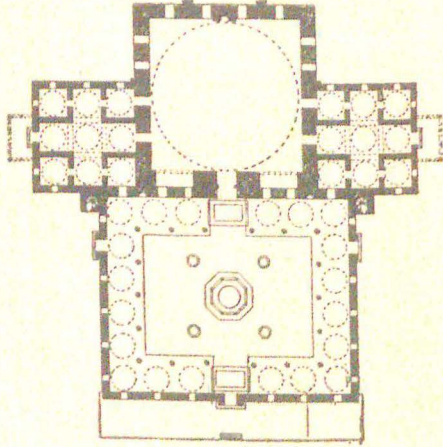
49. Kara Davud Paşa
Üsküdar

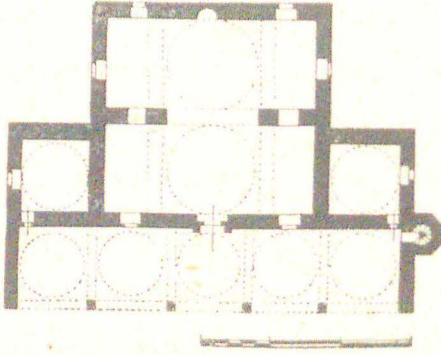
50. Büyük İmaret
Trabzon

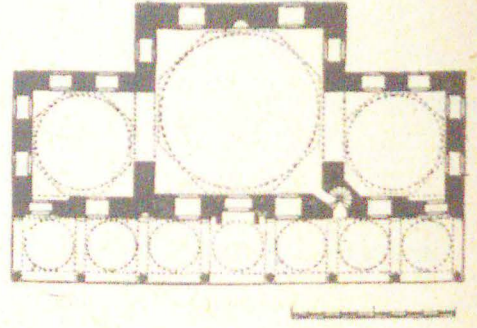
51. Fatih Paşa İmareti
Diyarbakır

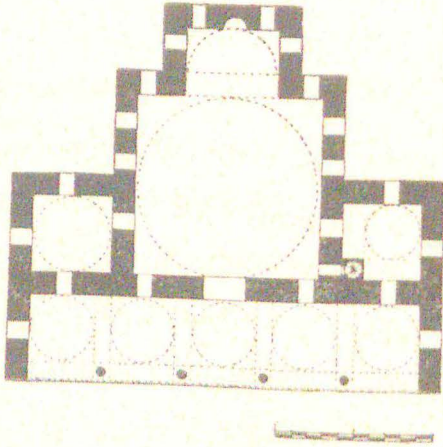
52. Sultan Selim Camii
İstanbul

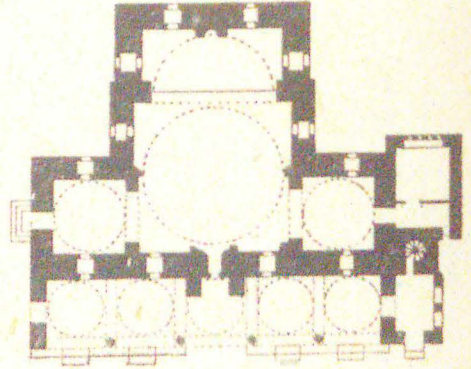
53. Sinan Paşa İmareti
Sincanlı

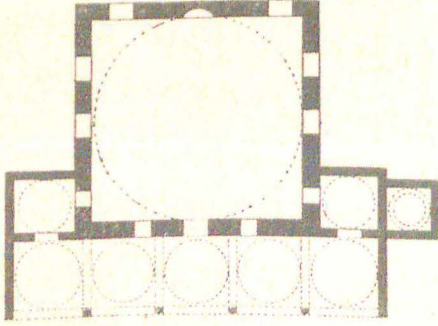
54. Süleymaniye İmareti
Rodos

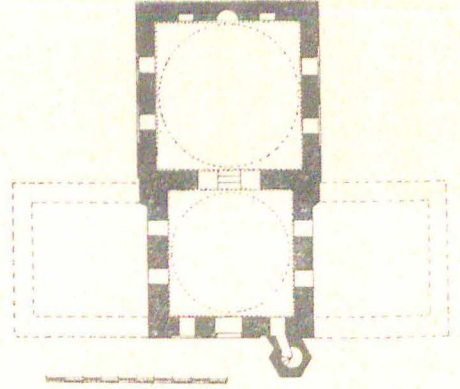
55. Pirî Paşa İmareti
Sılvri

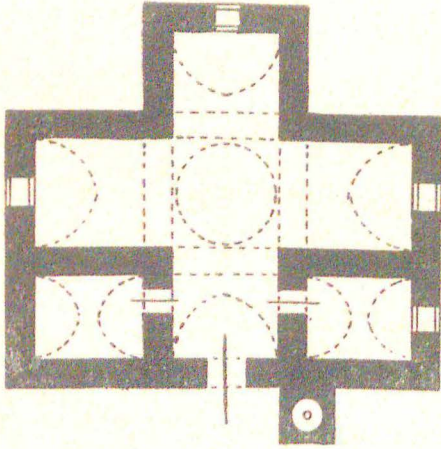
56. Gazi Hüsrev Bey Camii
Saray Bosna

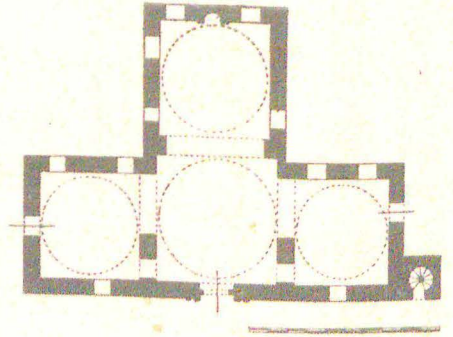
57. Hüsreviye Camii
Halep

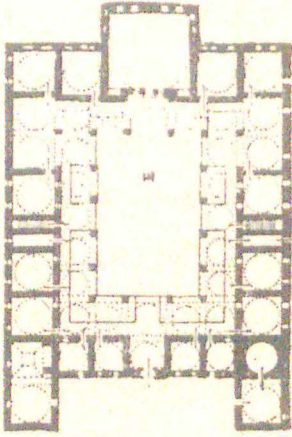
58. Aynalı (Hoca Tayyip) Camii
Bursa

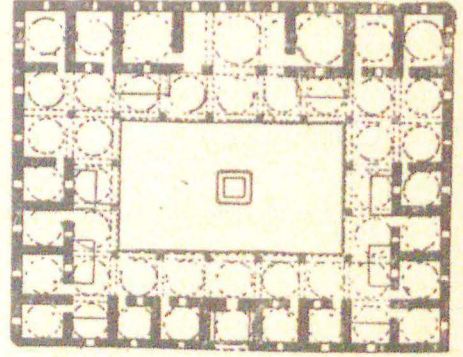
59. Şerefiye İmareti
Bitlis

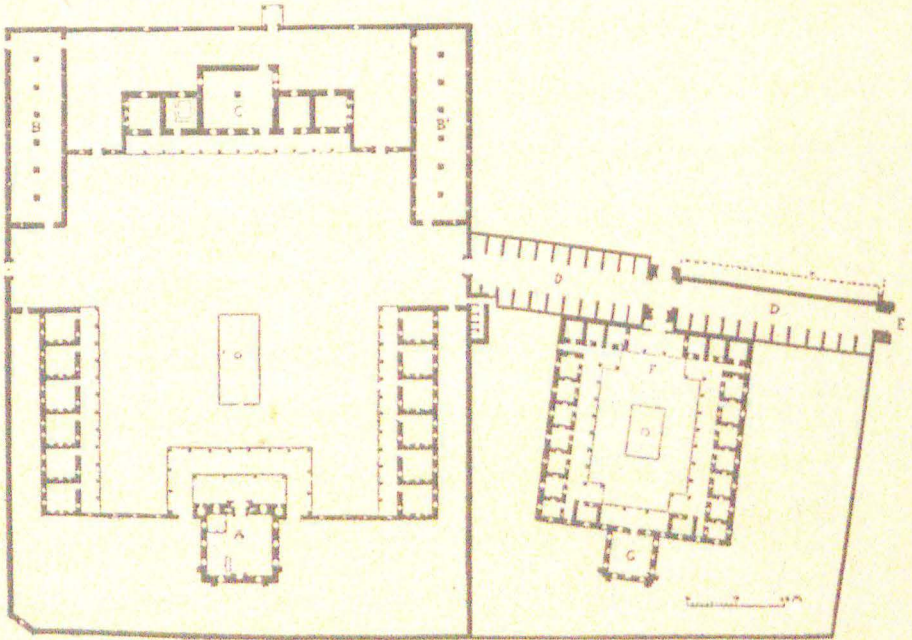
60. Mezid Bey İmareti
Edirne

61. Fatih külliyesi tabhanesi
İstanbul

62. Süleymaniye külliyesi tabhanesi
İstanbul

63. Süleymaniye ve Selimiye Tekkeleri
Şam